

Didžiojo karo reikšmių perteikimas Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte. Simboliai, praktikos, ritualai

Vasilijus Safronovas

Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Herkaus Manto g. 84, Klaipėda, el. paštas: safronovas@gmail.com

Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos pagal mokslininkų grupių priemonę (sutarties Nr. MIP-021/2015) finansuojamą projektą „Pirmojo pasaulinio karo atminimas: Lietuvos ir Rytprūsių lyginamoji analizė (iki 1939 metų)“.

Anotacija. Straipsnyje analizuojamas Pirmojo pasaulinio karo atminimas ir šiam karui iki 1939 m. teikta reikšmė vienintelėje tarpukario Vokietijos teritorijoje, kurią karo veiksmai palietė tiesiogiai, – Rytų Prūsijoje ir nuo jos 1920 m. atskirtame Klaipėdos krašte. Atskleidžiamos įvairios mūšių, karo aukų įprasminimo formos, karui atminti skirti ritualai, jo reikšmių perteikimas paminkluose, toponimikoje, vaizduose, muziejų ekspozicijose, vadovėliuose. Nagrinėjamos politinių ir socialinių aktorių pastangos skirtingais tikslais viešai eksploatuoti įvairias karui suteiktas reikšmes.

Esminiai žodžiai: Pirmasis pasaulinis karas, Rytų Prūsija, atminimo politika, paminklai, atminimo ritualai, turizmas, žuvusių karių kultas.

Abstract. The paper focuses on the remembrance of the First World War and the meaning attached to the war before 1939 in the only interwar German area directly affected by military action, i.e. in East Prussia and Memel Territory (Klaipėda Region) separated from it in 1920. It discloses various forms of giving prominence to battles and war victims, the rites dedicated to the memory of the war, and the rendering of the war-related meanings in monuments, toponymy, images, museum exhibits, and textbooks. The efforts of political and social actors to publicly exploit different war-related meanings are analysed.

Keywords: First World War, East Prussia, politics of memory, memorials, rites of remembrance, tourism, cult of the fallen soldiers.

Įvadas

Po Modriso Eksteinso, George'o L. Mosse'o, Jay'aus Winterio išvalgų¹ paskelbimo atrodytų, kad esama nedaug prasmės vėl grįžti prie Didžiojo karo padarinių socialinėje ir kultūrinėje plotmėse tyrimų. Tačiau, formuodami supratimą apie bendrąsias tendencijas, visų tokių tyrimų galimybių minėtų autorių darbai neišsemia. Be to, koncentruodamiesi į „Vakarų“ pavyzdžius, jie sudaro regimybę, kad tenai Didysis karas buvo atmenamas, perteikiamas, aktualus. Galbūt dėl to apie Didžiojo karo poveikį poimperinėje „Rytų“ Europoje kartais iki šiol mąstoma „užmaršties“² ir pan. kategorijomis. Toks suvokimas atrodo kiek redukuotas, ypač kai pradedama gilintis į įtampas, kurios ne vien „Rytų“, bet ir „Vakarų“ Europos visuomenėse tarpukariu kildavo dėl daugiabriaunių karo patirčių ir to, kas vėliau buvo bylojama apie karą viešai, persidengimo ar nepersidengimo. Tad būtent šių įtampų tyrimas gali sudaryti pagrindą lyginamajai analizei atlikti, tam tikra prasme sukurti galimybę susiformuoti naujam žiūros kampui suvokiant Didžiojo karo reikšmę tarpukariu.

Klausimai apie tokią reikšmę šiame straipsnyje nagrinėjami tyrimo objektu pasirinkus ne kurią nors valstybę, bet konkrečių istorinių sąlygų suformuotą visuomenę dviejuose regionuose, kurie iki 1920 m. sudarė vieną teritorinį vienetą. Toji visuomenė dėl to iš esmės vienodai patyrė karą, maža to, joje didele dalimi panašiai skaudžiai reaguota į pokariu Versalio sistemos įvestą tvarką. Iki šiol atlikti tyrimai jau parodė, kad Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte, nepaisant to, kad pokariu jie priklausė dviem skirtingoms valstybėms, karas tarpukariu buvo atmenamas, perteikiamas, tapo svarbia regioninės tapatybės sudedamąja³. Tačiau nei gretinti karui suteiktų reikšmių perteikimo abiejose teritorijose tendencijų, nei kelti klausimą, kuri karo patirčių dalis jose transformavosi į aktyviai komunikuojamą turinį, kol kas nebuvo bandoma.

Šiuo straipsniu siekiama žengti žingsnį būtent šiomis linkmėmis. Tam tikra prasme juo bandoma atsakyti į klausimą, kiek pasiūla atitiko poreikį. Tyrime gilintasi į viešo

¹ EKSTEINS, Modris. *Rites of Spring: the Great War and the Birth of the Modern Age*. Boston, MA, 1989; MOSSE, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York, Oxford, 1990; WINTER, Jay. *Sites of memory, sites of mourning: The Great War in European cultural history*. Cambridge, 1995.

² TRABA, Robert. *Zapomniana wojna. Wydarzenia 1914–1918 w polskiej i niemieckiej pamięci zbiorowej*. Iš: TRABA, Robert. *Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci*. Olsztyn, 2003, s. 155–162; MICK, Christoph. *Der vergangene Krieg – Die schwierige Erinnerung an den Ersten Weltkrieg in Osteuropa*. Iš: *Der Weltkrieg 1914–1918. Ereignis und Erinnerung*. Im Auftrag des Deutschen Historischen Museums hg. von R. Rother. Berlin, 2004, S. 74–81; ГРЕБЕНКИН, Игорь; БЕЛОВА, Ирина. Первая мировая: великая «забытая» война. Iš: *Исторические исследования в России – III: Пятнадцать лет спустя*. Ред. Г. БОРДЮГОВ. Москва, с. 183–211; «Великая и забытая». *Материалы международной научно-практической конференции к 94 годовщине окончания Первой мировой войны 10–11 ноября 2012 года*. Ред.-сост. К. ПАХАЛЮК. Калининград-Гусев, 2013.

³ TRABA, Robert. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutschen Provinz: eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933*. Osnabrück, 2010; SAFRONOVAS, Vasilijus. *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert*. Wiesbaden, 2015.

atminimo praktikas, kurios tarpukariu buvo palaikomos Klaipėdos krašte ir Rytų Prūsijoje – mūšių ir karo aukų įamžinimą, karui suteiktų reikšmių perteikimą toponimikoje, vaizduose, muziejų ekspozicijose, vadovėliuose, šių reikšmių atminimo ritualus, jų eksploatavimą politinių ir socialinių aktorių retorikoje. Visos tokio pobūdžio karo viešojo atminimo praktikos tirtos nuolat keliant klausimą, kiek jomis perteikiamos reikšmės galėjo atitikti eventualiai komunikuotą turinį, kuris turėjo formuotis dėl šiame regione išgyventų karo patirčių įvairovės. Kartu straipsniu siekta prisidėti prie supratimo, kokios sąlygos skatina viešai cirkuliuoti ir įsivyrauti konkrečioms reikšmėms, teikiams karui.

Straipsnio pagrindą sudaro dvi dalys. Kadangi Rytų Prūsija tarpukariu priklausė Vokietijai, o Klaipėdos kraštas, nors 1923 m. buvo prijungtas prie Lietuvos, liko Vokietijos kultūrinėje įtakoje ir komunikacinėje erdvėje, pirmiausia atrodo svarbu išsiaiškinti esmines karo viešo atminimo politinio reguliavimo tendencijas Vokietijoje. Tai daroma pirmojoje straipsnio dalyje, kuri traktuotina kaip įvadinė-kontekstinė. Todėl ji daugiausia paremta ligi šiol jau atliktų tyrimų gretinimu. Antrojoje dalyje pereinama prie konkretybių, kurios reiškėsi Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte: čia gilinamasi į įvairias Didžiojo karo medijavimo ir ritualizavimo formas ir tų formų iniciatorius. Apibendrinant straipsnį siekta nusakyti tirtojo reiškinio dinamiką.

1. Didysis karas Vokietijos atminimo politikoje

Kaizerinio reicho laikotarpiu, 1871–1918 m., taigi ir per Pirmąjį pasaulinį karą, atminimo politika Vokietijoje rėmėsi borusianistiniu didžiuoju istoriniu pasakojimu. Šis viešojoje erdvėje hegemonizuotas pasakojimas reguliavo praeičiai teikiamų reikšmių tarpusavio ryšius. Juo buvo grįstos pastangos legitimuoti valdovą, Hohenzollernų dinastiją ir kartu Vokietijos imperijos politinį režimą. Ligi šiol atlikti tyrimai⁴ rodo, kad nuo XIX a. 7–8 deš. šalyje buvo diegiami simboliai, išreiškę tris pagrindinius siužetus, būdingus minėtajam pasakojimui. Tai: 1) siužetas, akcentavęs pozityvų ir lemiamą Hohenzollernų dinastijos ir atskirų jos atstovų vaidmenį Brandenburgo–Prūsijos–Vokietijos istorijoje; 2) siužetas, akcentavęs Prūsijos karaliaus Vilhelmo I, ministro prezidento Otto von Bismarcko ir jo talkininkų vaidmenį vienijant Vokietiją ir vaizdavęs Prūsijos suvienytą Vokietiją kaip Šventosios Romos imperijos paveldėtoją ir pastarosios tradicijos perėmėją; 3) siužetas, vaizdavęs XIX a. pr. Prūsijos reformas, išsivadavimo iš Napoleono okupacijos karą, vėliau Prūsijos vykdytą politiką ir pagaliau vadinamuosius Suvienijimo karus

⁴ Plg. SAFRONOVAS, Vasilijus. Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste. Iš: *Daugiareikšmės tapatybės tarpudrvės: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais*. Sud. V. Safronovas, N. Strakauskaitė, L. Motuzienė. Klaipėda, 2011, p. 31–68; SAFRONOVAS, Vasilijus. Funktionale Ähnlichkeiten und Unterschiede der Erinnerungskulturen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in Städten an der Peripherie und im Zentrum. Memel im Vergleich mit Berlin und Königsberg. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2014, Jhg. 63, Hf. 2, S. 214–248.

(1864–1871 m.) kaip nuoseklų Prūsijos ėjimą nacionalinės valstybės sukūrimo linkme. Tokių siužetų cirkuliavimą patvirtina imperijos laikotarpiu iškilusių paminklų analizė⁵, Vokietijos (bent jau Prūsijos) mokyklose naudotų istorijos vadovėlių turinio tyrimas⁶. Siužetus palaikė ir iš esmės vienintelė imperijos laikotarpiu į „valstybės šventės“ statusą pretendavusi diena – kaizerio gimtadienis (iki 1887 m. kovo 22-oji, nuo 1889 m. sausio 27-oji)⁷. Įtvirtinti hegemoninę šių siužetų padėtį, be kita ko, padėjo Kyfhoizerio susivienijimo veikla: bent jau Rytų Prūsijoje į karių sąjungas susibūrę Vokietijos susivienijimo karų veteranai greta valdžios atstovų ir kariuomenės dalinių kaizerinio reicho metais buvo pagrindiniai įvairių monarchijos švenčių viešųjų manifestacijų dalyviai.

Suprantama, atminimo politikoje dominavusiai tendencijai būta alternatyvų. Karo laikotarpio permainoms suvokti iš šių alternatyvų svarbiausios yra tos, kurios buvo susijusios su pastangomis formuoti vokiečių *Volksnation*. Nuo Vokietijos imperijoje vyravusios tendencijos telkti vokiečius į *Reichsnation* jos skyrėsi gerokai radikalesnėmis savosios kultūros ekspansijos ir kitų kultūrų vertinimo nuostatomis, pagrįstomis įsitikinimu, kad vokiečių *Kultur* turi tapti įrankiu „civilizuojančiai“ kitas kultūras misijai. Dar prieš karą stiprėjęs dešiniųjų ir kraštutinių dešiniųjų jėgų, kurių veikimas buvo pagrįstas *Volksnation* vizija, vaidmuo ypač atsiskleidė karo metais. Karui, jo prasmei aiškinti tuomet buvo plačiai pasitelkiamos civilizacinės kategorijos (įskaitant vokiečių–germanų *Kultur* vs. Rytų „barbarybę“). Tai buvo išnaudojama ir Rytų Prūsijos vaidmeniui aiškinti (labiausiai per „Tanenbergo mūšio“ sureikšminimą) ir Hindenburgo mitui kurti⁸.

Suprantama, kad kitų alternatyvų raišką atminimo politikoje ribojo karo padėtis. Jos įvedimas 1914 m. liepos 31 d. Vokietijoje reiškė atskirų Konstitucijos numatytų teisių, įskaitant žodžio, nuomonės, spaudos laisvę, apribojimą, t. y. cenzūros įvedimą. Viešajame diskurse itin pagausėjo propagandos, kuri užaštrino ar tiesiog išgrynino jau iki tol eksploatuotus vaizdinius ir cirkuliuojančius pažiūras, iškeisdama realybės reprezentavimą į idealais grįstus, binarinėmis kategorijomis išreikštus vaizduotės produktus.

1918 m. lapkričio revoliucija politines atminties reguliavimo pastangas pirmiausia keitė ta prasme, kad sosto atsisakęs Vokietijos kaizeris nustojo būti reichą konsoliduojančia figūra, o borusianistinis didysis istorinis pasakojimas naujomis politinėmis sąlygomis nebeteko aktualumo. Praeičiai teikiamų reikšmių tarpusavio ryšius ėmė reguliuoti nebe teleologinis, praeitį su dabartimi siejantis ir tuo dabartį paaikškinantis didysis istorinis

⁵ ALINGS, Reinhard. *Monument und Nation. Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918*. Berlin, New York, 1996.

⁶ SCHALLENBERGER, Horst. *Untersuchungen zum Geschichtsbild der Wilhelminischen Ära und der Weimarer Zeit. Eine vergleichende Schulbuchanalyse deutscher Schulgeschichtsbücher aus der Zeit von 1888 bis 1933*. Rattlingen bei Düsseldorf, 1964; MEISSNER, Andrea. *Die Nationalisierung der Volksschule. Geschichtspolitik im Niederen Schulwesen Preußens und des deutschsprachigen Österreich, 1866 bis 1933/38*. Berlin, 2009.

⁷ Apie šventės raidą Vokietijoje plg. SCHELLACK, Fritz. *Nationalfeiertage in Deutschland von 1871 bis 1945*. Frankfurt/M., Bern, New York, Paris, 1990, S. 17–66.

⁸ Apie Hindenburgo kultą ir Tanenbergo pergalės vaidmenį tame plg.: HOEGEN, Jesko von. *Der Held von Tanenberg: Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos*. Köln, Weimar, Wien, 2007; GOLTZ, Anna von der. *Hindenburg: Power, Myth, and the Rise of the Nazis*. Oxford, 2009.

pasakojimas, bet neseniai išgyventa grupinė patirtis, susijusi su Pasauliniu karu ir dėl šio karo rezultatų susiformavusia respublika. Būtent toji patirtis, kuria dalijosi didelės Vokietijos gyventojų masės, dabar turėjo didžiausią telkiantįjį, bet kartu ir supriešinantį potencialą, be kita ko, dar ir todėl, kad karas atvedė į respubliką revoliucijos keliu. Respubliką paskelbusių ir ją gynusių politinių jėgų (socialdemokratų, Centro, *Deutsche Demokratische Partei* (DDP) kairiųjų liberalų, vėliau ir dešiniųjų liberalų *Deutsche Volkspartei* (DVP)) pusėje siekis pagrįsti naująją santvarką ir pateikti ją kaip optimaliausią karo vargų išvargintiems vokiečiams skatino atsigręžti ne tik į liberalaus nacionalizmo bei demokratinio judėjimo Vokietijoje pirmavaizdžius, bet ir karo patirtis⁹. Tačiau dėl karo vaidmens, jam teikiamų reikšmių prieštaringos nuomonės reikšėsi netgi šių politinių jėgų viduje. Ką jau kalbėti apie šias prieštaras, tik gilinusias radikaliausias partijas – *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) kairėje, *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP) dešinėje, o vėliau ir *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP), kuri 1930 m. pirmąkart tapo stipria politine jėga Vokietijos reichstage. „Karti“ 1914-ųjų *Burgfrieden* (visų pagrindinių politinių jėgų konsolidacijos karui finansuoti) patirtis sutarimo nebuvimą gilino ne mažiau nei faktas, kad valstybė, kurioje bandyta suteikti prasmę karui, jo sukeltoms kančioms ir galų gale šiame kare žuvusiesiems, nebebuvo ta pati, kuri tame kare dalyvavo. Papildomos įtampos šiai situacijai suteikė Versalio sutarties pasirašymas, po kurio pagrindinės Vokietijos nacionalinio susirinkimo politinės jėgos 1919 m. rugpjūčio 21 d. buvo priverstos sudaryti specialų parlamentinį Tiriamąjį komitetą pasaulinio karo kaltės klausimams nagrinėti (*Untersuchungsausschuss für die Schuldfragen des Weltkrieges*). Komitetas, turėjęs pateikti „nešališkus“ atsakymus apie ankstesnius politinius sprendimus bei įvardyti, kas už juos atsakingas, vykdė daug triukšmo ir įtampos viešojoje erdvėje sukėlusias apklausas, veikė, patirdamas didelį politinį spaudimą, blokuojamas kariuomenės, valdininkų ir konservatyviųjų jėgų (ypač DNVP), bei baigė savo egzistenciją taip ir nepaviešinęs visų tyrimo metu sukauptų duomenų¹⁰. Galima teigti, jog valdančiosios Veimaro respublikos jėgos nesiryžo tokioms politiškai skatinamoms atminties transformavimo priemonėms, kokias Vakarų Vokietijoje pradėta taikyti po Antrojo pasaulinio karo. 1919 m. kairiųjų jėgų inicijuoti bandymai formuoti pacifistinių sąjūdį, pirmaisiais metais po karo kasmet rugpjūčio 1-ąją sukviesdavę į vadi-

⁹ Plačiau žr.: *Politische Identität und nationale Gedenktage. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*. Hg. D. Lehnert, K. Megerle. Opladen, 1989; GERWARTH, Robert. *The Past in Weimar History. Contemporary European History*, 2006, Vol. 15, No. 1, pp. 1–22; GRUHLICH, Rainer. *Geschichtspolitik im Zeichen des Zusammenbruchs. Die Deutsche Nationalversammlung 1919/20. Revolution – Reich – Nation*. Düsseldorf, 2012.

¹⁰ Plg. HEINEMANN, Ulrich. *Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*. Göttingen 1983, S. 155–218.

namosios antikaro dienos (*Antikriegstag*) demonstracijas šimtus tūkstančių dalyvių, ėmė blėsti jau 1922–1924 m. daugiausia dėl nesutarimų pačios kairiosios stovyklos viduje¹¹.

Dėl visų šių priežasčių pastangos politiniu reguliavimu konsoliduoti Veimaro Vokietijos piliečius jų karo patirčių pagrindu, juolab transformuoti karo patirtis į respubliką legitimuojantį kilmės mitą buvo mažų mažiausiai prieštaringos. Tą gerai parodo ne tik reparacijų klausimo kontekste daugybę diskusijų kėlęs „kaltės dėl karo“ klausimas, bet ir žuvusiųjų kare atminimo dienos įteisinimo Vokietijoje arba pagrindinio monumento visiems kare žuvusiems Vokietijos piliečiams statybos istorijos.

Pirmosios viešos iniciatyvos įteisinti Vokietijoje su karu susijusią valstybinę gedulo dieną pasirodė jau pirmaisiais mėnesiais po karo¹². Ne kartą jos buvo aptariamoms ir 1919 m. vasario mėn. Veimare susirinkusiam Vokietijos nacionaliniame susirinkime¹³. Tačiau nebuvo sutariama tiek dėl tokios atminimo dienos būtinybės, turinio, tiek ir dėl to, kada tiksliai ją reikėtų minėti. Aktyvias pastangas dėl nacionalinės gedulo dienos (*Volkstrauertag*) įteisinimo Vokietijoje nuo 1920 m. ėmė rodyti karių kapais besirūpinusi visuomenės organizacija *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*. Vis dėlto bandymai surengti pirmąją tokios dienos paminėjimą 1921 m. kovo 6 d. viešojoje erdvėje sukėlė daugiau įtampos, nei suteikė jai pageidaujamo sutelktumo. Panašiai atsitiko su vyriausybės dešimtųjų karo metinių proga suplanuota ir 1924 m. rugpjūčio 3 d. Reichstage surengta nacionaline vokiečių atminimo švente karo aukoms pagerbti (*Gedenkfeier des Deutschen Volkes zu Ehren der Opfer des Weltkrieges*). *Volksbund*, nors savo siūlomai šventei surengti 1922 m. kovo mėn. buvo įsileistas į Reichstagą, jau kitais metais tokios šventės surengti nebegalėjo dėl finansinės krizės, tad turėjo „perkelti“ ją į Evangelikų bažnyčios šventę Mirusiųjų sekmadienį lapkričio mėn., o 1924 m. apsiribojo renginiais vienoje Berlyno salių¹⁴. Tik nuo 1925 m. daugiausia šios organizacijos pastangomis *Volkstrauertag* pradėta minėti kasmet vis besikeičiančią dieną vasario–kovo mėn. sandūroje, per *Reminiscere* (penktąjį sekmadienį prieš Velykas), neapsiribojant ceremonijomis Reichstage, bet per *Volksbund* skyrius stengiantis, kad šie minėjimai apimtų visą Vokietiją.

Visgi nacionalinė gedulo diena neįgijo nedarbo ar šventinės dienos statuso, o jos telkiantįjį potencialą menkino ne viena aplinkybė. Pirma, kaip yra pastebėta istoriografijoje, atminimo ceremonijos apsiribojo žuvusių karių pagerbimu, t. y. karo dalyvių vyrų pasiaukojimo sureikšminimu, o moterų indėlis kare faktiškai buvo paliekamas

¹¹ Plg. LÜTGEMEIER-DAVIN, Reinhold. Basismobilisierung gegen den Krieg: Die Nie-wieder-Krieg-Bewegung in der Weimarer Republik. Iš: *Pazifismus in der Weimarer Republik. Beiträge zur historischen Friedensforschung*. Hg. K. Holl, W. Wette. Paderborn, 1981, S. 47–76; LÜTGEMEIER-DAVIN, Reinhold. *Pazifismus zwischen Kooperation und Konfrontation. Das deutsche Friedenskartell in der Weimarer Republik*. Köln, 1982.

¹² KAISER, Alexandra. *Von Helden und Opfern. Eine Geschichte des Volkstrauertags*. Frankfurt a. M., New York, NY, 2010, S. 25.

¹³ SCHELLACK, Fritz. *Nationalfeiertage in Deutschland von 1871 bis 1945*. Frankfurt/M., Bern, New York, Paris, 1990, S. 148–150.

¹⁴ KAISER, Alexandra. *Von Helden und Opfern. Eine Geschichte des Volkstrauertags*. Frankfurt a. M., New York, NY, 2010, S. 57.

nuošaly, netgi pačią „didvyrių“ (*Helden*) kategoriją taikant išskirtinai vyrams¹⁵. Antra, greta nacionalinės atminimo dienos tebebuvo palaikomos bažnytinės žuvusiųjų pagerbimo iniciatyvos: katalikai tai darydavo per Visus Šventuosius, o evangelikai – per jau minėtąjį Mirusiųjų sekmadienį (*Totensonntag*) lapkričio antroje pusėje. Pagaliau 1926 m. nutarimus dėl skirtingų gedulo dienų įteisinimo priėmė pavienės Vokietijos žemės, Viurtembergas ir Bavarija¹⁶. Taip, nepaisant daugkartinių debatų atsinaujinimo spaudoje ir Reichstage, nacionalinės gedulo dienos paskelbimo klausimas Veimaro respublikoje liko neišspręstas.

Panašus susiskaldymas buvo būdingas debatams dėl vadinamojo valstybinio žuvusiesiems skirto monumento (*Reichsehrenmal*) – pagrindinio Vokietijos atminimo simbolio, turėjusio gedulo pagrindu konsoliduoti naciją. Paminklo statybos idėja išsiplėtojo Didžiojo karo pradžios dešimtmečio Vokietijoje kontekste 1924 m. Formaliai pradžią debatams davusiame reicho prezidento Friedricho Eberto ir reicho kanclerio Wilhelmo Marxo pasirašytame 1924 m. rugpjūčio 3 d. atsišaukime siūlyta statyti paminklą visai vokiečių tautai savanoriškos rinkliavos principu, išreiškiant viltį, jog šis gedulo simbolis sutvirtins „vokiečių tautos gyvybingumą ir laisvės valią“¹⁷. Tačiau dar tų pačių metų pabaigoje – sąmoningai ar ne – apie šį paminklą viešumoje pradėta svarstyti kaip apie reicho, t. y. valstybės, o ne tautos gedulo simbolį, vartojant sąvoką *Reichsehrenmal* vietoje anksčiau paplitusios *Nationaldenkmal*, kuriai teiktos su pergale susijusios reikšmės¹⁸. Dešinėsios organizacijos, iš pradžių kritiškai įvertinusios faktą, kad apie tokio paminklo įrengimą valdžia prabilo tik praėjus penkeriems metams nuo karo pabaigos, vėliau vis dėlto įsitraukė į ne vienerius metus trukusius debatus. Juose, be valdininkų, menininkų, politikų, dalyvavo beveik visos karo veteranų atstovėmis save laikiusios organizacijos. Pagrindiniu diskusijų objektu tapus vietai, kur tokį gedulo simbolį būtų geriausia įrengti, labiausiai svarstyti trys alternatyvūs variantai – suteikti naują prasmę Prūsijos dalyvavimui Napoleono karuose atminti 1818 m. iškilusiam *Neue Wache* pastatui Berlyne; įrengti memorialinį kompleksą su stadionu vadinamojoje Mirusiųjų saloje (*Toteninsel*), Reino upėje, Hesene; transformuoti miškelį prie Bad Berkos miestelio, netoli Veimaro, į vadinamąją šventąją giraitę (*Heiliger Hain*). Kol vyko debatai, Otto Brauno vadovaujama Prūsijos vyriausybė 1929 m. apsisprendė imtis *Neue Wache* pertvarkymo. Visgi tenai 1931 m. birželio 2 d. pašventintas monumentas nepretendavo į viso reicho konsolidaciją: jam suteiktos funkcijos apsiribojo Prūsija, o dešinėsios karo veteranų organizacijos, ypač „Plieninis šalmas“ (*Stahlhelm*), šią „socialdemokratinę“ iniciatyvą

¹⁵ KUHLMAN, Erika. *Reconstructing Patriarchy after the Great War. Women, Gender, and Postwar Reconciliation between Nations*. New York, NY, 2008, p. 159.

¹⁶ SCHELLACK, Fritz. *Nationalfeiertage in Deutschland von 1871 bis 1945*. Frankfurt/M., Bern, New York, Paris, 1990, S. 204.

¹⁷ Atsišaukimo tekstas buvo plačiai paskelbtas Vokietijoje per spaudą. Čia cit. iš *Namslauer Stadtblatt*, 1924 08 06, Nr. 106, S. 2.

¹⁸ Plg. HILBIG, Henrik. *Das Reichsehrenmal bei Bad Berka. Entstehung und Entwicklung eines Denkmalprojekts der Weimarer Republik*. Aachen, 2006, S. 121–123.

apskritai boikotavo¹⁹. 1931 m. kovo 27 d. jau Vokietijos dešiniųjų vyriausybė pagaliau nubalsavo už valstybinio monumento įrengimą prie Bad Berkos miestelio. Tačiau, sukūrus specialų fondą ir surengus idėjos konkursą, trys iš penkių organizacijų, 1926 m. inicijavusių šios vietos pavertimą valstybinio paminklu²⁰, 1933 m. vasario mėn. pareiškė nepritariamą konkurso nugalėtojų pasiūlytai idėjai.

Šie Veimaro respublikos viešąją erdvę kankinę prieštaravimai dėl karo sureikšminimo gerokai mažiau atsiskleidė mokyklinių programų ar istorijos vadovėlių turinyje. Bandymai ugdyti jaunosios kartos sąmonėje respublikos vertybę, susitaikančias ir pacifistines nuostatas susidūrė su viešojoje erdvėje hegemonizuota Versalio taikos sutarties sąlygų nepakeliamumo nuostata. Dėl jos karo vertinimą, pateikiamą vadovėliuose, labiau veikė pokario traumas, o ne paties karo išgyvenimai. Tai lėmė, kad pastangas įtvirtinti mokyklinių programų ir istorijos vadovėlių turinyje pilietinio bendrabūvio naujoje respublikoje ir susitaikymo nuostatas užgožė visuomenės konsolidacijos 1914 m. rugpjūčio mėn. (vadinamojo „rugpjūčio išgyvenimo“, *Augusterlebnis*) šlovinimas ir siekiai atskleisti sąmoningą Vokietijos „priešų“ veikimą prieš Vokietiją tiek prieš karą, tiek po jo²¹. Teoriškai tai turėjo palengvinti galimybę politinėms jėgoms, kurios karą vertino per pamokomųjų „fronto patirties“ ir „didvyriškos žūties“ sampratų prizmę, pelnyti Veimaro respublikos laikais mokykloje ugdytos jaunosios kartos palankumą.

Viena tokių jėgų buvo 1933 m. vyriausybėje įsitvirtinusi NSDAP, kuriai Didysis karas buvo jos pačios kilmės mitas, pasitelkiamas didelei nacionalsocialistų veiklos ir siekių daliai pagrįsti²². Įvedę vienpartinę sistemą ir stengdamiesi pajungti savo kontrolei visuomenės grupes, savąją karo vertinimo versiją jie siekė paversti dominuojančia Vokietijoje. Ypatingą vietą šiame vertinime užėmė Didžiajame kare žuvusių karių kultas²³. Jų žūtį stengtasi perteikti naratyve, jungiančiame karo patirtis su pačių nacionalsocialistų „kova“ ir šios kovos aukomis. „Didvyriškas“ žuvusiųjų kare pasiaukojimas buvo paverstas pasakojimo, legitimavusio NSDAP atėjimą į valdžią, dalimi.

Šiuos pokyčius parodo daugelis permainingų įvykusių po 1933 m. „revoliucijos“ politiškai reguliuojant karo atminimą. Pirmiausia, keliais 1934 m. vasario mėn. priimtais sprendi-

¹⁹ Plg. ZIEMANN, Benjamin. Die deutsche Nation und ihr zentraler Erinnerungsort. Das „Nationaldenkmal für die Gefallenen im Weltkriege“ und die Idee des „Unbekannten Soldaten“ 1914–1935. Iš: *Krieg und Erinnerung: Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Hg. H. Berding, K. Heller, W. Speitkamp. Göttingen, 2000, S. 69; FORNER, Sean A. War Commemoration and the Republic in Crisis: Weimar Germany and the Neue Wache. *Central European History*, 2002, Vol. 35, No. 4, pp. 513–549; HILBIG, Henrik. *Das Reichsheldenmal bei Bad Berka. Entstehung und Entwicklung eines Denkmalprojekts der Weimarer Republik*. Aachen, 2006, S. 228–229.

²⁰ Turimos omeny „Plieninis šalmas“, Kyfhoizerio susivienijimas, „Reicho vėliava“, Žydu fronto karių reicho sąjunga ir Buvusių karo belaisvių reicho sąjunga (*Reichsbund ehemaliger Kriegsgefangener*).

²¹ Plačiau žr. BENDICK, Rainer. *Kriegserwartung und Kriegserfahrung. Der Erste Weltkrieg in deutschen und französischen Schulgeschichtsbüchern (1900–1939/45)*. Pfaffenweiler, 1999, S. 248–300, 311–335.

²² Plg. HAHN, Hans-Joachim. Der Erste Weltkrieg als Gründungsmythos nationalsozialistischer Weltanschauung. Iš: *Deutsche Gründungsmythen*. Hg. M. Galli, H.-P. Preußner. Heidelberg, 2008, S. 51–62.

²³ Plačiausiai tai analizavo BEHRENBECK, Sabine. *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole*. Vierow bei Greifswald, 1996.

mais pusiau oficialiai minėtą nacionalinę gedulo šventę *Volkstrauertag* pasikėsinta paversti valstybine švente – „didvyrių atminimo diena“ (*Heldengedenktag*)²⁴. Keitėsi ir jos turinys: nuo šiol šventės buvo skiriamos nebe konsoliduojančiam gedulo dėl žuvusiųjų potencialui atskleisti, bet kare (taip pat nacionalsocialistų „kelyje į valdžią“) pasireiškusiam vokiečių pasiaukojimui ir heroizmui šlovinti. Pagrindiniu Didžiojo karo monumentu dabar tapo Tanenbergo memorialas. Ši „svarbiausią pergalę“ kare turėjusi priminti atminimo vieta, prie kurios dar grįšime, iki tol vadinta *Nationaldenkmal*, 1935 m. spalio 2 d. formaliai gavo valstybinio žuvusiesiems skirto monumento (*Reichsehrenmal*) statusą²⁵. Taip dešimtmetį trukusius debatus nacionalsocialistai užbaigė imperatyviniu būdu, kartu galutinai uždegdami raudoną šviesą memorialui Bad Berkoje įrengti. Tanenbergo vietos reikšmę dar padidino sprendimas palaidoti jame pagrindinį Didžiojo karo didvyrį reicho prezidentą Paulį von Hindenburgą ir jo dar 1921 m. mirusią žmoną. 1934 m. rugpjūčio 7 d. ši pom-pastiška ceremonija, kurią įgyvendinti Adolfas Hitleris patikėjo Albertui Speerui, įvyko nepaisant paties P. von Hindenburgo priešmirtinės valios, galų gale spaudimu paveikus jo artimuosius. Nacionalsocialistų valdymo laikotarpiu gerokai labiau nei iki tol imta eksploatuoti Langemarko mitą. 1914 m. lapkričio mėn. Flandrijoje beprasmiškai žuvusių jaunuolių, esą stojusių į mūšį su Vokietijos himno žodžiais „Deutschland, Deutschland über alles“, atminimas Veimaro respublikos laikais daugiausia cirkuliavo universitetų studentijos terpėje. Nacionalsocialistai Langemarko atminimą, leidusį kritikuoti senąją sistemą (tinkamai neparengtus karių vadus) ir kartu šlovinti jaunimo pasiaukojimą dėl Vokietijos, pavertė visuotinės edukacijos dalimi. Pastaroji neapsiribojo Hitlerjungendo ar Vokietijos nacionalsocialistinės studentų sąjungos (*NS-Studentenbund*) terpėmis. Langemarko halė atsirado ne tik Berlyno 1936 m. olimpiadai pastatydintame stadione – panaši halė turėjo tapti ir vienu Adolfo Hitlerio universiteto miestelio akcentų Berlyne suplanuotame *Germania* kvartale²⁶. Pagaliau svarbu pabrėžti, kad nacionalsocialistams reguliuojant viešą atminimą pagrindu apeliuoti į Didįjį karą dažnai tapdavo pačios partijos veikėjų „fronto patirtis“. Tikrai vienu tokiu pavyzdžiu gali būti Karlas Litzmannas (1850–1936) – Didžiojo karo generolas, be kita ko, 1915 m. vadovavęs Kauno tvirtovės paėmimo veiksams. Būdamas aiškiu respublikos priešininku, 1929 m. jisai įstojo į NSDAP, tapdamas lojaliu A. Hitlerio sekėju. K. Litzmannui mirus, buvo surengtos valstybinės laidotuvės, o 1940 m. jo vardu pervadintas Lodzės miestas okupuotoje Lenkijoje. Be viso to, nacionalsocialistai vaizdavo išsprendę Veimaro respublikos laikais daugybę

²⁴ SCHELLACK, Fritz. *Nationalfeiertage in Deutschland von 1871 bis 1945*. Frankfurt/M., Bern, New York, Paris, 1990, S. 285, 297.

²⁵ KAHNS, Hans. *Das Reichsehrenmal Tannenberg*. Königsberg, [1937], S. 10.

²⁶ Plačiau kaip Langemarko mitą žr.: BAIRD, Jay W. *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon*. Bloomington, IN, 1990, pp. 1–12; *Der Langemarck-Mythos in Dichtung und Unterricht*. Hg. R. Dithmar, Berlin 1992; HÜPPAUF, Bern. Schlachtenmythen und die Konstruktion des „Neuen Menschen“. Iš: *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch... Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Hg. G. Hirschfeld, G. Krumeich in Verbindung mit I. Renz, Essen, 1993, S. 43–84; KRUMEICH, Gerd. Langemarck. Iš: *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. III. Hg. E. François, H. Schulze. München, 2001, S. 292–309.

debatų kėlusį karo kaltės klausimą: 1937 m. sausio 30 d. A. Hitleris paskelbė atšaukiąs Vokietijos parašą po 231-uoju Versalio sutarties straipsniu, pagal kurį Vokietija viena prisiėmė atsakomybę už karą ir jame sąjungininkų patirtus nuostolius.

Iš šios apžvalgos akivaizdu, kad Didžiojo karo atminimo politiniam reguliavimui Vokietijoje tarpukariu buvo būdingas tų karo patirčių, kurios galėjo duoti naudos politiniams aktoriams, eksploatavimas. Kuo daugiau laiko praėjo nuo karo, tuo labiau kare ieškota paspirties vienybės, susitelkimo bendram tikslui, herojiškumo ir netgi laisvės troškimo adoracijai. Nesutarimų dėl to, ką karas davė Vokietijai, paženklinatoje viešojo erdvėje vis mažiau vietos liko pastangoms įveikti karo traumas. Daugybė karo patirčių paprasčiausiai marginalizavosi. Dar 1929 m. Walteris Benjaminas pastebėjo, kad didžiausia trauma tapo netgi ne pats karas, bet karo pralaimėjimas²⁷. Nesitaikstymo su Versalio sistema retorika sudarė galimybę idealizuoti 1914-ųjų „rugpjūčio vienybę“, „fronto partitį“ ir kartu formuoti atminimo modusą, paremtą nepagrįstai pažemintos ir satisfakcijos galimybės beiėskančios aukos savivaizdžiu. Pats karas netgi kairiųjų sluoksniuose Veimaro respublikos laikais dažnai vaizduotas kaip „laisvės“ ar „gynybinis“ karas²⁸. Ką jau bekalbėti apie dešiniuosius sluoksnius, kariuomenę, kuriai vadovauti iš esmės liko senasis personalas, ar tos pačios kariuomenės siūlymu 1919 m. įsteigtą Reicho archyvą – pagrindinę su karu susijusių dokumentų saugyklą, kurios darbuotojų pagrindą sudarė buvę karininkų korpuso nariai ir kuri 1925 m. ėmė publikuoti daugiatomę oficialiąją Didžiojo karo istoriją²⁹. Suprantama, tokių nuostatų vyravimas gerokai prisidėjo prie cirkuliavimo tos su karu susietos reikšmių sistemos, kuria buvo įsitikinę ir kurią vėliau stengėsi įtvirtinti nacionalsocialistai.

2. Karo reikšmių perteikimas Rytų Prūsijos ir Klaipėdos krašte

Bendriausiais bruožais aptarę, kokį vaidmenį karui teiktos reikšmės atliko Vokietijos atminimo politikoje, dabar pažvelkime, kaip tos reikšmės buvo perteikiamos Rytų Prūsijoje ir nuo jos 1920 m. atskirame Klaipėdos krašte – teritorijoje, kuri, atskyrus nuo reicho Elzasą-Lotaringiją, liko vienintelė Vokietijoje, kurią karo veiksmi palietė tiesiogiai.

²⁷ Cit. pagal KRUMEICH, Gerd. Langemarck. Iš: *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. III. Hg. E. François, H. Schulze. München, 2001, S. 293.

²⁸ Plg. 1924 08 03 d. atsišaukimo „An das deutsche Volk!“ tekstą ir HILBIG, Henrik. *Das Reichsehnenmal bei Bad Berka. Entstehung und Entwicklung eines Denkmalprojekts der Weimarer Republik*. Aachen, 2006, S. 113.

²⁹ 1925 m. pradėtos leisti knygų serijos *Der Weltkrieg 1914 bis 1918* iki 1944 m. buvo parengta 14 tomų (ir keli priedų tomai). Iš jų du paskutiniai tomai (13-asis ir 14-asis; pastarasis iš dviejų dalių) išleisti jau po Antrojo pasaulinio karo. Pirmieji dvylika tomų buvo publikuoti viešai 1925–1939 m., iš jų devynis pirmuosius 1925–1933 m. rengė Reicho archyvas, o nuo dešimto tomo Karo ministerijos įpareigojimu rengimą perėmė Karo ir kariuomenės istorijos tyrimo institutas (*Forschungsanstalt für Kriegs- und Heeresgeschichte*). 1921–1930 m. Reicho archyvas taip pat parengė ir publikavo 36 tomų seriją *Die Schlachten des Weltkrieges*, skirtą svarbiausiems Didžiojo karo mūšiams.

Atsakymo į šį klausimą bus ieškoma žvelgiant į šią teritoriją apėmusią komunikacijos erdvę keliais pjūviais.

2.1. Toponimika ir kiti pavadinimai. Gatvių ir vietų pavadinimų keitimo dinamikai atskleisti nagrinėjamo regiono miestuose daugeliu atvejų trūksta informacijos. Vis dėlto ikikariniai miestų planai, vėliau daryti jų retrospektyviniai brėžiniai ir kiti šaltiniai³⁰ leidžia susidaryti bendrą vaizdą, kokie su Didžiuoju karu susiję simboliai buvo įprasminėti provincijos miestų ir miestelių gatvių, aikščių ir kt. pavadinimuose.

Iš visų šių simbolių svarbiausioji čia, žinoma, buvo gen. feldmaršalo P. von Hindenburgo figūra. Mano skaičiavimais, jo vardu gatvės, aikštės, alėjos, parkai ir pylimai buvo pavadinti daugiau kaip 50 miestų ir miestelių³¹. Daug kur, pvz., Alenšteine, Elbinge, Gumbinėje, Įsrutyje, Marienverderyje, Stalupėnuose, tokie pavadinimai buvo suteikti dar karo metais³², tad buvo tiesiogiai susiję su P. von Hindenburgo asmeniui priskirtu indėliu į Rusijos fronto pergales. Kitur šie pavadinimai galėjo atsirasti tarpukariu ir netgi po P. von Hindenburgo mirties, jau aktualizuojant ir paskutinius jo nuopelnus būnant Vokietijos prezidento poste. Pavyzdžiu galėtų būti Klaipėda, kur Hindenburgo vardas 1938 m., slenkant kraštui iš Lietuvos rankų, buvo suteiktas karių kapinėms (*Hindenburghein*) bei vienai miesto aikščių³³.

P. von Hindenburgo sureikšminimas buvo bendra Vokietijos tendencija. Dar karo metais šio generolo autoritetas Vokietijoje ėmė užgožti paties kaizerio populiarumą. Neatsitiktinai tuo laikotarpiu jis buvo pravardžiuojamas *Ersatzkaiser*. Tačiau Rytų Prūsijoje tasai sureikšminimas turėjo ir lokalių atspalvių, visų pirma susijusių su vaidmenimis, kurie P. von Hindenburgui buvo priskirti „vaduojant“ Rytų Prūsijos provinciją: būtent jis karo metų retorikoje tapo pagrindiniu Tanenbergo pergalės architektu, Rytų Prūsijos (o kartu ir visos Vokietijos) gynėju nuo „aziatų ordų“, pagaliau būtent jo asmenybė buvo siejama su galutiniu Rusijos kariuomenės išvarejimu iš provincijos teritorijos 1915 m. Ši

³⁰ Pagrindiniu šaltiniu šiuo atveju tapo BARRAN, Fritz. *Städte-Atlas Ostpreussen*. 2. Aufl. Leer, 1991. Be to, buvo peržiūrima ikonografija interneto svetainėje <http://bildarchiv-ostpreussen.de/>, kai kurių miestų planai bei adresų knygos.

³¹ *Hindenburgstr.* buvo Alenšteine, Angerburge, Bartenšteine, Bišofsburge, Braunsberge (buv. Marktstr.), Domnau (buv. Bahnhofstr.), Elbinge, Eitkūnuose (buv. Chausseestr.), Freištate, Garnze, Girdavoje, Gumbinėje, Gutštate, Heiligenbeile, Heilsberge, Hohenšteine, Įsrutyje (iki 1918 m. Bahnhofsstr.), Karaliaučiuje, Koršene, Labguvoje, Landsberge, Lybenfeldėje, Lybštate, Liuke (buv. Bahnhofsstr.), Lécene, Marienburge, Marienverderyje, Mielaukiuose, Melsake, Morungene, Neidenburge (buv. Polnische Str.), Nordenburge, Ortelsburge, Osterodėje, Piliavoje, Prūsų Olandijoje, Ragainėje, Rastenburge, Ryzenburge, Rozenberge, Rėselyje, Stalupėnuose, Šipenbeile, Tepliovoje, Tilžėje, Vilenberge, Vokiečių Ylavoje; Vormdite buvo *Hindenburgwall*, Pilkalnyje ir Cintene – *Hindeburgallee*, Gelenburge ir Klaipėdoje – *Hindenburgplatz*, Bartenšteine ir Labguvoje – *Hindenburgpark*.

³² *Adreßbuch Regierungshauptstadt und Landkreis Allenstein 1927*. [Alenstein, 1927], nenum. p.; GRUNDMANN, Friedrich. *Elbinger Heimatbuch. Geschichte und Geschichten vom Elbingfluß*. Münster, 1999, S. 61–62; *Adreßbuch für Insterburg mit Abbauten 1919*. [Insterburg, 1919], S. 34–40; *1917 Adressbuch der Stadt Marienwerder*. [Marienwerder, 1917], 3. Teil, S. 21–26; *90 Jahre Patenschaft 1915–2005 Kassel für Stallupönen/Ebenrode*. 2. Aufl. Leer, 2005, S. 36, 37; interneto svetainė <http://bildarchiv-ostpreussen.de/>.

³³ Die Heldenehrung im Hindenburg-Hain in Memel. *Memeler Dampfboot* (toliau – MD), 1938 11 22, Nr. 272; Hindenburg-Platz, Johannes Schirrmann-Platz und Stadtrat Suhr-Straße. MD, 1938 12 28, Nr. 302.

Rytų Prūsijos ir Hindenburgo sąsaja, kaip vėliau matysime, buvo specialiai eksploatuojama siekiant konkrečių tikslų – atkurti karo veiksmų suniokotą provinciją.

Simboliška, kad Hindenburgo pavadinimas buvo suteiktas pagrindinei gatvei pasienio miestelyje Eitkūnuose – tai buvo dalis Karaliaučiaus–Kauno plento, kuriuo iš Lietuvos (kadaisė Rusijos) buvo patenkama į Vokietiją. Hindenburgas šitaip tarytum toliau sergėjo provinciją nuo puolimo iš rytų. Kartu jo vardas turėjo įkvėpti jaunąją kartą, sportuojančius ir, žinoma, karius. Karaliaučiuje buvusi Štandamo realinė mokykla 1917 m. sausio mėn. persikėlė į naują pastatą ir ta proga gavo *Hindenburg-Realschule* vardą³⁴. 1924 m. Hindenburgo vardu gimnazija buvo pavadinta Ortelsburge, 1927 m. – Marienburge, 1930 m. – Rastenburge. Angerburge ir Įsrutyje taip pat veikė jo vardu pavadintos mokyklos. Alenšteine 1921 m. šio karo didvyrio vardas atsirado sporto klubo pavadinime (*Sportvereinigung Hindenburg Allenstein*), o Rastenburge, Vokiečių Ylavoje ir Alenšteine veikė Hindenburgo vardu pavadintos kareivinės (*Hindenburg-Kaserne*).

Bet Hindenburgas, žinoma, nebuvo vienintelis su karu asociacijas kėlęs simbolis, įprasmintas regiono miestų ir miestelių toponimuose. Karui teiktos reikšmės juose atsiskleidė nuorodomis ir į kitus generolus bei karo didvyrius. Pagrindinis Hindenburgo „konkurentas“, visgi nė iš tolo jam neprilygęs, buvo gen. Erichas von Ludendorffas: esama duomenų apie jo vardu pavadintas gatves, aikštes ir kitas vietas keturiolikoje miestų ir miestelių³⁵. Retesni pavadinimai buvo šie: Belowstr. (gen. Otto von Belowo vardu; Alenšteine, Įsrutyje, Karaliaučiuje, Tilžėje), General-Busse-Str. (Johannes von Busse'o vardu; Liuke ir Markgrabovoje), Oberst-Hoffmann-Str. (plk. Maxo Hoffmanno vardu; Tilžėje); von Linsingen Str. (gen. Alexanderio von Linsingeno vardu; Liuke), General-Litzmann-Str. (Karlo Litzmanno vardu; Bartenšteine, Gumbinėje, Heilsberge, Karaliaučiuje, Liuke, Vormdite), Mackensenstr. (gen. feldmaršalo Augusto von Mackenseno vardu; Elbinge, Liuke, Marienverderyje), Richthofenstr. (karo aviacijos aso barono Manfredo von Richthofeno vardu; Alenšteine, Gumbinėje, Osterodėje, Tilžėje), Flieger-Wolff-Str. (karo aviacijos aso Kurto Wolfo vardu; Klaipėdoje³⁶), Graf-Zeppelin-Str. (gen. grafo Ferdinando von Zeppelino, diržablių išradėjo ir statytojo, vardu; Marienverderyje).

Be karo didvyrių pavardžių, gerokai menkesniu mastu Rytų Prūsijos miestų ir miestelių toponimikoje rado vietą dvi su Didžiojo karo mūšiais susijusios tarpukariu eksploatuotos atminimo vietos: Tanenbergas ir Langemarkas. Abu pavadinimai fiksuojami Alenšteino mieste; tik vienas jų atsirado per karą ar iškart po jo, o kitas, kaip ir būtų galima tikėtis iš pirmojoje straipsnio dalyje pateiktos apžvalgos, – po 1933-ųjų.

³⁴ ALBINUS, Robert. *Lexikon der Stadt Königsberg Pr. und Umgebung*. 2. Aufl. Leer, 1988, S. 128.

³⁵ Bartenšteine, Braunsberge, Įsrutyje, Heilsberge, Lėcene, Liuke, Morungene, Osterodėje, Rastenburge buvo *Ludendorffstr.*, Tilžėje – *Ludendorffpl.*, Cintene – *Ludendorffweg*, Troiburge (Markgrabovoje) – *Ludendorffring*, Tepliovoje – *Ludendorffdamm*. Bartenšteine taip pat veikė kareivinės *Ludendorff-Kaserne*, o Heiligenbeile jo vardu buvo pavadintas tiltas *Ludendorff-Brücke*.

³⁶ Paskelbimas, 1933 06 28. *Klaipėdos Krašto Waldžios Žinios*, 1933 07 04, Nr. 74, p. 609.

Klaipėdoje Tanenbergo gatve buvo pervadinta Julijaus Ludwigo Wienerio (emancipuoto žydo) vardu pavadinta promenada jau po Klaipėdos krašto aneksijos 1939 m.

Išskirtiniu atveju įprasminant karo simboliką Rytų Prūsijos toponimikoje laikytinas pačioje karo pabaigoje, 1918 m. rugpjūčio 9 d., įvykdytas dviejų Labguvos apskrities kaimo bendruomenių, išsidėsčiusių palei Didįjį Friedricho kanalą, jungiantį Nemuną (Giliją) su Deimės upe, pervadinimas: kaimas *Groß-Friedrichsgraben I* gavo naują vardą *Hindenburg*, o *Groß-Friedrichsgraben II – Ludendorff*³⁷.

2.2. Paminklai, mūšij ir žuvusiųjų kare įprasminimas. Nuorodos į Pirmąjį pasaulinį karą Rytų Prūsijoje kur kas labiau nei toponimikoje atsiskleidė šios provincijos landšafte. Jis buvo sietas nusietas įvairiausiai paminkliniais akcentais, kuriuos, skirtingai nei paminklus Vokietijos suvienijimo karams, buvo galima išvysti ne tik provincijos miestų ir miestelių centrinėse aikštėse, bet ir daugelyje kitų vietų. 1966 m. *Göttinger Arbeitskreis*, literatūros apie vokiečių „rytuose prarastą žemę“ rengėjas ir leidėjas Vakarų Vokietijoje, pratarė Rytų Prūsijos karių kapų tyrinėtojo Maxo Dehnen knygai rašė: „Keliavusieji po Rytų Prūsiją laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų ne tik kapinėse, bet ir laukų ežiose, pakelėse ir netgi privačiuose soduose rasdavo kapus – įtaigius 1914–1915 m. kovų liudininkus, kurie savaisiais įrašais ir geležiniu kryžiumi bylodavo, kad juose ilsisi kariai.“³⁸

Apeliavusiesiems į karą žuvusių karių pagerbimas buvo dažniausias pretekstas paminklui statyti ar atminimo lentai įrengti. Įvairius memorialinius akcentus žuvusiesiems imta įrenginėti dar karo metais pradėtuose formuoti vadinamuosiuose „didvyrių kapuose“ (*Heldenfriedhof*, rečiau vadintuose *Ehrenfriedhof*)³⁹, „didvyrių giraitėse“ (*Heldenhain*), kurios ne visuomet atitikdavo palaidojimo vietas⁴⁰, miestų ir miestelių viešose vietose, kitose erdvėse.

1924 m. duomenimis, to meto Rytų Prūsijos provincijoje buvo 2 023 laidojimo vietos, kuriose fiksuotas 22 561 palaidotas Vokietijos ir jos sąjungininkių karys bei 27 276 „priešo“ kariai. Pagal palaidotųjų skaičių ypač išsiskyrė Neidenburgo (6,9 tūkst.), Liuko (4,4 tūkst.), Gumbinės (4,1 tūkst.), Stalupėnų (3,9 tūkst.), Osterodės (3,2 tūkst.), Darkiemio

³⁷ Eine Ehrung Hindenburgs und Ludendorffs in Ostpreußen. *Königsberger Hartungsche Zeitung* (toliau – *KHZ*), 1918 09 30, Nr. 458.

³⁸ DEHNEN, Max. *Die Kriegsgräber in Ostpreussen von 1914/15*. Würzburg, 1966, S. 7.

³⁹ Pirmaisiais Rytų Prūsijoje įrengtais Didvyrių kapais buvo vadinami prie Geryčių bažnyčios, 6 km nuo Stalupėnų, įrengtos karių kapinės: *Unser Ostpreußen. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*. 1. Teil: *Bilder aus dem Weltkrieg. Anhang: Bilder aus Kurland und Führer durch die ostpreußischen Schlachtgebiete*. Hg. F. Swillus. 2. Aufl. Leipzig, Berlin, 1918, S. 180 ir Abb. 2.

⁴⁰ „Didvyrių giraitės“ dar per karą buvo pradėtos formuoti visoje Vokietijoje. Jų idėjos autoriumi laikomas Prūsijos sodininkystės direktorius Willy Lange (1864–1941), dar prieš karą pasižymėjęs *völkisch* nacionalizmo idėjų taikymu landšafto projektuose. 1914 12 08 d. *Täglichen Rundschau* paskelbtame atsišaukime „Heldeneichen und Friedenslinden“ jis pasiūlė kiekvienam žuvusiam Vokietijos kariui pasodinti po ąžuolą, formuojant už tėvynę žuvusių šventųjų giraites. Tai buvo aliuzija į germanų genčių gamtos garbinimo papročius ir jų praktikuotą girių sušventinimą dievams garbinti. Plg. *Deutsche Heldenhaine*. Hg. im Auftrage der Arbeitsgemeinschaft für Deutschlands Heldenhaine von W. Lange. Leipzig, 1915.

(3,0 tūkst.), Pilkalnio (2,7 tūkst.), Galdapės (2,6 tūkst.), Angerburgo (2,1 tūkst.), Lėceno ir Johannisburgo (po 1,9 tūkst.) apskritys, t. y. pietinė ir rytinė provincijos dalys, kurias tiesiogiai palietė 1914–1915 m. Rusijos kariuomenės įsiveržimai ir kur tuo metu vyko kariniai susidūrimai. Pagal laidojimo vietų, o ne bendrą palaidotųjų skaičių išsiskyrė rytinė provincijos dalis: Stalupėnų (223), Darkiemio (164), Liuko (143), Pilkalnio (126), Gumbinės (114) apskritys; kitose apskrityse kapaviečių skaičius neviršijo 100, o daugeliu atvejų buvo mažesnis nei 50⁴¹. Vėliau, tikslinant duomenis ir vėlei įtraukus į Rytų Prūsiją Klaipėdos kraštą, skaičiuota, kad provincijoje 1939 m. būta 2 200 kapaviečių su 61,2 tūkst. palaidotų jose karių⁴². Dauguma jų buvo įrengta mūšių vietose arba netoli jų. Visos karių kapinės buvo pažymėtos įvairiausiais akcentais – nuo paprastų kryžių iki imponantiškų monumentų.

Be atminimo ženklų karių kapinėse, paminklus, skirtus žuvusiems iš konkrečios vietovės, pradėta įrenginėti miestuose ir miesteliuose. Tam tikrais atvejais tai buvo dvigubą memorialinę funkciją atlikę ženklai, skirti dažniausiai jau nebeegzistavusiems (formaliai per 1919 m., vykdant Versalio taikos sutarties reikalavimus, išformuotiems) kariniams daliniams ir kartu tų dalinių 1914–1918 m. žuvusiems kariams atminti. Pastarieji atminimo simboliai paprastai iškildavo mieste, kur konkretus dalinys buvo dislokuotas iki karo, arba ten, kur pokariu veikė išformuoto imperinės kariuomenės dalinio tradiciją perėmęs Reichsvero (respublikos kariuomenės) dalinys. Šie paminklai buvo statomi faktiškai visą tarpukarį, nors dauguma miestų, miestelių ir bažnytkaimių tokiais ženklais buvo užpildyti jau iki 1933 m.

Tiek karių kapinėse, tiek miestuose ir miesteliuose statyti paminklai žuvusiems Didžiojo karo kariams dažniausiai būdavo išmūrijami iš lauko akmenų, gaminami minimaliai apdirbant vientisus didesnės apimties riedulius ar suformuojant obelisko formą. Rečiau buvo gaminami akmeniniai kryžiai. Būdingiausiu visų minėtų paminklinių akcentų elementu laikytina stilizuota geležinio kryžiaus formos detalė ir užrašas „1914–1918“; rečiau akmenyje atsirasdavo stilizuotas šalmas. Dažnai paminkluose, net jeigu jie nebūdavo pastatyti karių kapinėse, taip pat būdavo nurodomos konkrečios žuvusiųjų, kuriems paminklas skirtas, pavardės.

Be paminklų, daugelyje įstaigų (ypač miestuose) – mokyklose, bažnyčiose, valdžios institucijose ir netgi įmonėse – taip pat kabintos atminimo lentos, kurios vis dar išlaikė pirminį sakralinį pobūdį, bet dėl savo masiškumo ir sakralinių erdvių (bažnyčių, kapinių) apleidimo vis labiau įgavo pirmiausia informacinę funkciją. Tokiose akmens ar metalo lentose būdavo nurodomos kare žuvusių konkrečios mokyklos mokinių, mokytojų, valdžios įstaigos pareigūnų, įmonės darbuotojų, parapijiečių ar parapijos kunigų pavardės

⁴¹ 1924 m. duomenis iš Rytų Prūsijos oberprezidiumo fondo Prūsijos kultūros paveldo slaptajame valstybės archyve yra paskelbęs TRABA, Robert. Der Friedhof im Kulturwandel. Ostpreußische Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg von 1915 bis 1995. Iš: *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion*. Hg. S. Ekdahl. Lüneburg, 1997, S. 118–119.

⁴² DEHNEN, Max; RASCHDORFF, Walter. *Heldenfriedhöfe in Ostpreußen*. Königsberg, 1939, S. 8.

arba pateikiama informacija apie konkretų (dažniausiai žmonių žūtį paskatinusį ir / ar herojinį) karo įvykį.

Kokia su karu susijusių atminimo ženklų įvairove išsiskyrė Rytų Prūsijos provincija, galima įsivaizduoti remiantis vienu gerai dokumentuotu pavyzdžiu – Įsruties (penktojo pagal gyventojų skaičių Rytų Prūsijos miesto) 1934 m. adresų knygoje išvardytu paminklų ir atminimo ženklų šiame mieste sąrašu⁴³. Taigi Įsrutyje tuo metu būta šių atminimo akcentų:

- 12-ojo Lietuvos ulonų pulko, seniausio Įsruties įgulos pulko, žuvusiųjų kare paminklas (atidengtas 1926 10 24);
- 45-ojo pėstininkų pulko žuvusiųjų kare paminklas (atidengtas 1925 06 16);
- 37-ojo artilerijos pulko žuvusiųjų kare paminklas (atidengtas 1922 06 22);
- 9-ojo jėgerių pulko žuvusiųjų kare paminklas (atidengtas 1925 10 25);
- Atminimo akmuo Įsruties vandentiekio įmonėje per incidentą Rusijos įsiveržimo metu joje žuvusiems darbuotojams (atidengtas 1920 08 27);
- Kyfhoizerio sąjungos atminimo akmuo žuvusiems kare (atidengtas 1933 06 23);
- Rotušėje – Įsruties išvadavimo nuo Rusijos armijos; žuvusių kare miesto valdininkų (atidengta 1933 11 26); sanitarijos patarėjo Maxo Bierfreundo už jo pagalbą miestui Rusijos okupacijos metu atminimo lentos;
- pašto pastate – atminimo lenta žuvusiems pašto darbuotojams;
- ant namo Gartenstr. 27 – atminimo lenta įsrutiškiams, žuvusiems per Rusijos aviacijos anskrydį (atidengta 1929 09 08);
- Liuterio bažnyčioje – atminimo lenta žuvusiems per karą evangelikų liuteronų parapijos nariams;
- Reformatų bažnyčioje – atminimo lenta žuvusiems per karą evangelikų reformatų parapijos nariams;
- Įsruties gimnazijoje – atminimo lenta didvyriškai žuvusiems šios mokyklos mokytojams ir mokiniams.

Be to, sąrašė nepaminėtos mažiausiai trys vietos Įsrutyje, kuriose paskutinį prieglobstį rado žuvusieji Didžiajame kare: senosios Kopylčios kapinės (*Kapellenfriedhof*), kur buvo laidojami liuteronai ir reformatai, katalikų kapinės Lygnico gatvėje (*Liegnitzer Straße*) ir specialiai įrengti didvyrių kapai (*Heldenfriedhof*) Augustės gatvėje (*Augustastr.*) su juose 1930 m. pastatydinta ir pašventinta koplyčia⁴⁴.

Atminimo ženklų, apeliavusių į Pirmąjį pasaulinį karą, gausa buvo būdinga ir kitiems didiesiems miestams, ypač Karaliaučiu, bet taip pat Elbingui, Tilžei, Alenšteinui, Klaipečiai. Tačiau ir mažesniuose Rytų Prūsijos miestuose, ypač apskričių centruose, dažnai būta ne vieno, bet kelių karui skirtų memorialinių akcentų.

⁴³ *Einwohnerbuch für Insterburg und Abbauten 1934*. Insterburg, 1934, S. xiii–xiv.

⁴⁴ Plg. *Einwohnerbuch für Insterburg mit Abbauten 1932*. Insterburg, 1932, S. viii–ix, 555–556; DEHNEN, Max. *Die Kriegsgräber in Ostpreussen von 1914/15*. Würzburg, 1966.

Kuo paaiškinti šią gausą? Priartėti prie atsakymo į šį klausimą galima gilinant, kas stovėjo už aptartų memorialinių akcentų atsiradimo. Einant šiuo keliu, pravartu prisiminti Christiano Saehrendto atliktą karių paminklų tarpukario Berlyne analizę. Jis pasiūlė ypač Veimaro respublikai būdingą tokių paminklų daugybę suvokti per įvairių visuomenės grupių siekius veikti viešojoje erdvėje, simboliškai tą erdvę užvaldyti⁴⁵. Autorius pastebėjo, kad komunistai ir pacifistai paminklų žuvusiems kariams nestatė apskritai; nuosaikiosios kairiosios jėgos (socialdemokratai), jeigu ir pagerbdavo žuvusiųsius kare, dažnai tai darydavo formaliai. Savo ruožtu pagrindiniai iniciatoriai, dėl ilgalaikio lėšų kaupimo sugebėdavę palyginti greitai įgyvendinti savąsias idėjas, buvo veteranų organizacijos, kurios Vokietijoje kūrėsi telkiantis atitarnavusiems (dažniausiai karininkams) konkrečiuose kariniuose daliniuose (pulkų veteranų draugijos) ar buriantis gyvenantiems konkrečioje teritorijoje daugiausia buvusiems Vokietijos suvienijimo karų dalyviams (karių sąjungos). Jų veikla, kaip dar gerokai prieš Ch. Saehrendtą buvo pastebėta istoriografijoje, buvo tuo veiksmingesnė, kuo mažesnė buvo bendruomenė⁴⁶ (vadinasi, tuo mažiau reikėdavo derinti skirtingus interesus įgyvendinant paminklo statybos iniciatyvą).

Iš esmės ši interpretacija tinka ir Rytų Prūsijai, pirmiausia, žinoma, didesniems jos miestams, kur būta sąlygų pasireikšti skirtingoms grupėms. Bet atsiminimų konkurencija iš tiesų tėra viena priežasčių, paaiškinančių memorialinių ženklų gausą. Pats faktas, kad jie buvo įrengiami beveik kiekviename provincijos mieste, miestelyje ir netgi bažnytkaimiuose, kur ši konkurencija nebuvo tokia aktuali, manyčiau, taip pat skatina vertinti tai kaip bandymą įveikti tą skaldantįjį vaidmenį, kurį atliko karas ir revoliucija, priversdami suabejoti tautos idėja ir žlugusios imperijos atraminėmis struktūromis, įskaitant kariuomenę.

Karių sąjungos, išformuotų karinių dalinių, kadaise dislokuotų Rytų Prūsijoje, veteranų draugijos, susijungusios karinio dalinio jungiamajai dvasiai toliau puoselėti, ir Rytų Prūsijoje tarpukariu dislokuoti Reichsvero daliniai, perėmę 1919 m. išformuotų dalinių tradicijas, provincijos bendruomenėse dažnai būdavo pagrindiniai paminklų žuvusiems kariams statybos iniciatoriai. Kariuomenės dalinių veteranų karininkų iniciatyvos pavyzdžiu galėtų būti Berlyne 1919 m. gruodžio 3 d. įkurta buvusio 33-iojo grafo Roono (Rytų Prūsijos) Karališkojo Prūsijos fužilierių pulko Karininkų, sanitarijos karininkų ir tarnautojų draugija, kurios vienas tikslų buvo paminklo statyba⁴⁷, arba 1920 m. balandžio

⁴⁵ SAEHRENDT, Christian. *Der Stellungskrieg der Denkmäler: Kriegerdenkmäler im Berlin der Zwischenkriegszeit (1919–1939)*. Bonn, 2004. Dar plg. SAEHRENDT, Christian. *Der Stellungskrieg der Denkmäler. Kriegerdenkmäler als Medium politischer Konflikte in Berlin*. Iš: *Der Erste Weltkrieg in der populären Erinnerungskultur*. Hg. B. Korte, S. Paletschek, W. Hochbruck. Essen, 2008, S. 73–86.

⁴⁶ JEISMANN, Michael; WESTHEIDER, Rolf. Wofür stirbt der Bürger? Nationaler Totenkult und Staatsbürgertum in Deutschland und Frankreich seit der Französischen Revolution. Iš: *Politischer Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne*. Hg. R. Koselleck, M. Jeismann. München, 1994, S. 35.

⁴⁷ LIEDTKE, [Leo]. *Das Füsilier-Regiment Graf Roon (Ostpreußisches) Nr. 33 im Weltkriege 1914/1918*. Berlin, 1935, S. 384.

15 d. irgi Berlyne suburta buvusio 150-ojo (1-ojo Varmijos) pėstininkų pulko karininkų draugija, kuri taip pat angažavosi statyti paminką⁴⁸. Minėtojo Grafo Roono pulko draugijos iniciatyva 1921 m. spalio 16 d. paminklas žuvusiems kariams buvo atidengtas Gumbinėje, fuizilierių kareivinių kieme, o 1926 m. liepos 18 d. Ederkiemio (Pilkalnio apskr.) didvyrių kapuose pašventintas atminimo akmuo⁴⁹. 150-ojo pėstininkų pulko karininkų draugijų, veikusių ne vienoje Vokietijos ir Rytų Prūsijos vietovėje, iniciatyva Alenšteine, Koperniko aikštėje, 1923 m. birželio 3 d. iškilo pašventintas paminklas⁵⁰. Panašių atvejų būta gerokai daugiau: 151-asis (2-asis Varmijos) pėstininkų pulkas savo atminimo akmenį įrėngė buvusioje dislokacijos vietoje Zensburge⁵¹, 146-ajam (1-ajam Mozūrijos) pėstininkų pulkui skirtas paminklas 1923 m. birželio 30 d. buvo pašventintas Alenšteine, prie Įgulos bažnyčios⁵², 147-ojo (2-ojo Mozūrijos) gen. feldmaršalo von Hindenburgo pėstininkų pulko atminimo ženklai buvo paminklas Liuke bei 1924 m. pašventinti „Liūto“ paminklas prie Hohenšteino ir atminimo lenta Alenšteine⁵³. Karaliaučiuje buvusių karinių dalinių veteranų organizacijos atidengė paminklus 16-ojo lauko artilerijos (1-ojo Rytų Prūsijos) pulko žuvusiems kariams artileristų kareivinių kieme, Kranco alėjoje (1922), inžinerijos dalinių žuvusiems – Princo Radziwillo pionierių bataliono kareivinių kieme, Radziwillo g. (1923, aut. Paulis Borchertas), 3-iojo karaliaus Friedricho Wilhelmo I (2-ojo Rytų Prūsijos) grenadierių pulko žuvusiems kare – buvusių grenadierių kareivinių kieme, Kranco alėjoje (1923), 3-iojo grafo Wrangelio kirasyrų pulko kritusiems – greta jų buvusių kareivinių prie Aukštutinio tvenkinio (atminimo akcentas žuvusiems kare 1923, aut. Stanislausas Caueris; raitelio statula 1934, aut. Otto Richteris), 1-ojo von Lingerio pėsčiosios artilerijos pulko žuvusiems kariams – prie Brandenburgo vartų (1924, aut. Friedrichas Lahrsas)⁵⁴; 1-ojo Kronprinco (1-ojo Rytų Prūsijos) grenadierių pulko kare žuvusiems pagerbti papildomas įrašas 1925 m. buvo iškaltas ant dar 1905 m. pulko kareivinių teritorijoje Karaliaučiuje iškilusio

⁴⁸ *Geschichte des 1. Ermländischen Infanterie-Regiments Nr. 150*. II. Teil. Hg. von der Vereinigung der Offiziere des Regiments. Zeulenroda, 1935, S. 271.

⁴⁹ LIEDTKE, [Leo]. *Das Füsilier-Regiment Graf Roon (Ostpreußisches) Nr. 33 im Weltkriege 1914/1918*. Berlin, 1935, S. 384–385, 390.

⁵⁰ *Geschichte des 1. Ermländischen Infanterie-Regiments Nr. 150*. II. Teil. Hg. von der Vereinigung der Offiziere des Regiments. Zeulenroda, 1935, S. 274–275.

⁵¹ PLICKERT, Heinrich. *Das 2. Ermländische Infanterie-Regiment Nr. 151 im Weltkriege*. Oldenburg i. O., Berlin, 1929, S. 328–329, Tafel 20.

⁵² *Das 1. Masurische Infanterie-Regiment Nr. 146: 1897–1919*. Hg. von der Vereinigung ehemaliger Offiziere des Regiments. Berlin, 1929, S. 312–318, 318–319, Tafel 33.

⁵³ Apie paminklą žr.: TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999, S. 40–41; lenta minima: *Geschichte des 1. Ermländischen Infanterie-Regiments Nr. 150*. II. Teil. Hg. von der Vereinigung der Offiziere des Regiments. Zeulenroda, 1935, S. 268.

⁵⁴ Ehrenmal für die Gefallenen des Feldartillerie-Regiments Nr. 16. *KHZ*, 1922 11 13, Nr. 534; Denkmal für das ehem. 3. Grenadierregiment. *KHZ*, 1923 04 18, Nr. 90; Das Denkmal für die gefallenen Pioniere. *KHZ*, 1923 05 08, Nr. 107; Veranstaltungen am Sonntag. *KHZ*, 1923 05 26, Nr. 121; Enthüllung des Wrangel-Kürassierdenkmals. *KHZ*, 1923 06 25, Nr. 146; GAUSE, Fritz. *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen*. Bd. III: *Vom Ersten Weltkrieg bis zum Untergang Königsbergs*. 2. Aufl. Köln, Weimar, Wien, 1996, S. 17.

paminklo, skirto šio dalinio 250-mečiui⁵⁵. Panašių atminimo akcentų atsirado ir Tilžėje: 1923 m. liepos 1 d. ten pašventintas paminklas žuvusiems kare 41-ojo von Boyeno (5-ojo Rytų Prūsijos) pėstininkų pulko kariams, pastatytas buvusių šio pulko karių draugijos pastangomis, o 1924 m. liepos 20 d. – Prūsijos princo Albrechto 1-ojo (Lietuvos) dragūnų pulko kariams, iškilęs buvusio pulko dragūnų sąjungų, veikusių Tilžėje, Karaliaučiuje, Berlyne, iniciatyva⁵⁶.

Ne visi tokio pobūdžio paminklai iškildavo viešosiose erdvėse. Dalis jų būdavo įrengiama pusiau uždaroje kareivinių teritorijose (prie to dar grįšime). Tačiau visi paminklai bet kokių atveju rodo Hohenzollernų monarchijos karinių dalinių tradicijos tęstinumo palaikymo tendenciją; tęstinumo, kuriuo iš esmės rūpinosi ir karių sąjungos. Daugeliu atvejų įsteigtos po Vokietijos suvienijimo karų ir atlikusios svarbų vaidmenį, palaikant imperijos režimą, dabar jos stengėsi perimti iniciatyvą ir demonstruoti savo išskirtinį rūpestį kare žuvusiųjų atminimu. Pvz., Priekulėje (Klaipėdos apskr.) 1924 m. iškilęs paminklas buvo skirtas žuvusiems kare parapijiečiams, tačiau pagrindine jo iniciatore ir statytoja tapo tais metais 40-metį minėjusi Priekulės karių sąjunga. Panašiai Angerburgo parapijos paminklo atidengimo proga (1927 m. rugsėjo 25 d.) išleistoje brošiūroje 1874 m. įsteigta vietinė karių sąjunga pateikė save kaip pagrindinę paminklo statybos iniciatorę ir kartu bendruomenės tam paminklui išmūryti telkėja⁵⁷. Johanisburge paminklas Didžiojo karo aukoms 1930 m. buvo atidengtas minint šio miestelio karių sąjungos 50-metį⁵⁸, vadinasi, irgi akcentuojant imperinės struktūros tęstinumą. Akivaizdus šio tęstinumo įrodymas – Kristburge vietinė karių sąjunga panaudojo paminklą žuvusiems Vokietijos suvienijimo karuose, ant kurio 1922 m. tiesiog pritvirtino atminimo lentą su kritusiųjų Didžiajame kare pavardėmis⁵⁹. Kaip rodo dedikacijos ant paminklų, vietinės karių sąjungos stovėjo už paminklinių akcentų, iškilusių Piliavoje šio miesto žuvusiems (3-iojo deš. pr.), Gros Heidekrüge – jo parapijos gyventojams, atsiradimo; jos taip pat inicijavo paminklus Koliškiuose (Įsruties apskr.), Girdavoje (1936). Ir tai tik keli pavyzdžiai, apie kuriuos žinome iš paminkluose įsiamžinusių iniciatorių. Ypač mažesniuose provincijos miesteliuose plačiu veikimo tinklu Rytų Prūsijoje pasižymėjusios karių sąjungos dažnai tapdavo esminėmis tokių paminklų iniciatorėmis. Tik didesniuose miestuose karių sąjungų pastangos šiuo klausimu reikšdavosi tam tikroje „konkurencinėje aplinkoje“. Taip buvo, pvz., Klaipėdoje, kur vietinė karių sąjunga 1922 m. didvyrių kapinėse įrengė du atminimo akmenis⁶⁰, bet netgi šiose kapinėse tai buvo tik vieni iš daugelio ten at-

⁵⁵ GOTTBURG, Franz v. *Das Grenadier-Regiment Kronprinz (1. Ostpreußisches) Nr. 1 im Weltkrieg*. Bd. II: *Die Ereignisse von Anfang August 1916 bis zum Kriegsende*. Berlin, 1929, S. iv, 337.

⁵⁶ Denkmalsfeier in Tilsit. *MD*, 1923 06 29, Nr. 149; Einweihung des Dragoner-Ehrendenkmal. *MD*, 1924 07 24, Nr. 172.

⁵⁷ *Festschrift zur Einweihung des Denkmals für die im Weltkrieg Gefallenen des Kirchspiels Angerburg am 25. September 1927*. Zusammengestellt imauftrage des Kriegervereins Angerburg von C. Fischer. Angerburg, 1927.

⁵⁸ Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1930 06 26, Nr. 12, S. 95.

⁵⁹ Gedenktafelweihe in Christburg. *KHZ*, 1922 10 25, Nr. 501.

⁶⁰ Apie jų įrengimą žr. Kriegerverein Memel. *MD*, 1922 03 21, Nr. 68.

siradusių atminimo ženklų, skirtų žuvusiems kare. Besirūpindamos žuvusių karių atminimo įprasminimu, karių sąjungos ir buvusių karinių dalinių veteranų draugijos, galima sakyti, pirmiausia išreiškė tą savojo vaidmens visuomenėje savivaizdį, kurio jos troško pasiekti, priskirdamos sau visuomenės elito funkcijas.

Tačiau būtų klaidinga manyti, kad paminklinių akcentų įrengimo iniciatyvos nagrinėjamame regione apsiribojo vien buvusių pulkų veteranų draugijomis, karių sąjungomis ar atminimo lentas bei paminklinius akmenis žuvusiems papapilijotiems įrenginėjusiomis bendruomenėmis. Bent iki 1933 m. pastangas įprasminėti žuvusiuosius Rytų Prūsijoje rodė daugelis institucijų, visuomeninių sambūrių ar netgi privačių asmenų, turėjusių gana skirtingų interesų: nuo kolegų, bendražygių, draugų pagerbimo iki asmeninio gedulo dėl žuvusių šeimos narių. Pvz., 1919 m. kovo 2 d. Karaliaučiaus menų akademijos pastato auloje buvo atidengta memorialinė lenta su žuvusių kare akademijos narių vardais – iš viso 20 pavardžių, įskaitant vieną, dingusį be žinios⁶¹. Tais pačiais metais Karaliaučiaus Maxo Aschmanno parke irkluotojų klubas *Rudenverein Prussia* įrengė skulptūrinį atminimo akcentą žuvusiems savo klubo nariams⁶². Panašus akcentas 1924 m. rugpjūčio 31 d. buvo pašventintas Klaipėdoje šįsyk buriuotojų klubo iniciatyva: *Memeler Segelverein* draugija prie savo būstinės atidengė atminimo akmenį 19 kare žuvusių klubo narių⁶³. Valdavos pilyje (Karaliaučiaus apskr.) įsikūrusios mokytojų seminarijos klausytojai, padedami vietinės valdžios, 3-iajame deš. greta pilies pastatė paminklą žuvusiems kare seminaristams⁶⁴. Panašūs iškilo prie seminarijų Prūsų Ylavoje ir Osterodėje⁶⁵. Rusnėje (Šilokarčemos apskr.) atminimo lentos su žuvusiųjų kare pavardėmis atsiradimas ant vietinės bažnyčios (1919 m.) buvo pirklio Ernsto Anckerio asmeninio gedulo ir įsipareigojimo bendruomenei rezultatas: kare jis neteko Pietų Afrikoje žuvusio sūnaus Fritzo, kurio pavardė irgi buvo įrašyta tarp 182 Rusnės papapilijos gyventojų⁶⁶. Itin specifinę bendruomenę – besilankiusius Nidoje menininkus – sujungė iniciatyva pagerbti tris iš karo negrižusius bičiulius: Ernstą Bischoff-Culmą, Walterį Heymanną ir Hansą Borschkę. Šią keliolikos žmonių iniciatyvą įgyvendino dailininkas Ernstas Mollenhaueris, 1925 m. liepos 23 d. greta savo namų Nidoje įrengęs paminklinį akcentą⁶⁷. Šios žuvusiųjų pagerbimo praktikos buvo būdingos ir nedominuojančioms kultūroms: bent keli atminimo akcentai Rytų Prūsijoje buvo įrengti žydų bendruomenių ir veteranų iniciatyva – atminimo len-

⁶¹ Zu Ehren der Heimgekehrten und Gefallenen. *KHZ*, 1919 03 03, Nr. 104.

⁶² GAUSE, Fritz. *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen*. Bd. III: *Vom Ersten Weltkrieg bis zum Untergang Königsbergs*. 2. Aufl. Köln, Weimar, Wien, 1996, S. 16.

⁶³ JAHN, Ernst. Der MSV während und nach dem ersten Weltkrieg [interaktyvus], [žiūrėta 2009 10 12]. Prieiga per internetą: <<http://sc-rhe.de/geschichte/memels3.html>>.

⁶⁴ *История войн XX века в памятниках их участникам. Калининградская область и приграничные уезды Литовской Республики*. Сост. Е. Суздальцев, И. Некрылова, Н. Никитина, Л. Тимонен. Москва, 2009, с. 57.

⁶⁵ Pr. Eylau. *KHZ*, 1921 10 27, Nr. 504; Osterode. *KHZ*, 1926 03 11, Nr. 118.

⁶⁶ SEMBRITZKI, Johannes; BITTENS, Artur. *Geschichte des Kreises Heydekrug*. Memel, 1920, S. 312.

⁶⁷ Ein Denkmal für Walter Heymann. *KHZ*, 1922 08 11, Nr. 374; Das Künstlermal auf der Niddener Düne. *MD*, 1925 07 28, Nr. 174; Die Festrede am Künstlermal Nidden. *MD*, 1925 07 30, Nr. 176.

tos žuvusiesiems kare Karaliaučiaus (1920), Tilžės ir Gumbinės (abi 1922), Rastenburgo (1926) sinagogose, paminklai Gumbinėje (1927) ir Tilžėje (1931)⁶⁸.

Panašus santykis tarp karo veteranų organizacijų, kariuomenės, dešiniojo visuomenės sparno iš vienos pusės ir visų kitų iniciatyvų iš kitos ryškėja ir peržvelgus dedikacijas, kurios būdavo įrašomos paminkliniuose akcentuose. Greta dažnai pasitaikydavusios neutralios (*den*) *Gefallenen* (kritusiesiems / žuvusiesiems) arba irgi neutralios, tačiau itin retos *Toten* (mirusiesiems) labai dažnai būdavo vartojamas įvardas *Helden* (didvyriams) arba kombinacija *gefallenen Helden*. Pastarieji įvardai išreiškė dešiniajam visuomenės spektrui artimas herojiškumo ir nacionalinio pasiaukojimo sampratas, kuriomis kariuomenės, karo veteranų ir iš dalies Bažnyčios aplinkoje vadovautasi dažniausiai galvojant apie buvusią, o ne esamą santvarką. Tai gerai matyti iš įrašo ant paminklinio akmens, pastatyto Parnėnuose (Vėluvos apskr.): „Priesaikoje Dievui už Karalių ir Tėvynę didvyriškai žuvę Pasauliniame kare Parnėnų gyventojai.“⁶⁹ Vis dėlto greta tokias nuostatas išreiškusį įrašų gana dažnai būdavo vartojamas asmenišką santykį rodęs *Kameraden* (kovos draugų, bendražygių prasme). Be to, pasitaikydavo ir visai daugiaprasmių, netgi ezopinio turinio įrašų. Vienas tokių buvo poetinis fragmentas ant prie Ragainės bažnyčios atidengto memorialo: *Fruchte voller Manneskraft hell am Baum des Lebens / Fielen wir im Sturm der Schlacht / War die Saat vergebens?*⁷⁰

Visi šie duomenys rodytų, kad socialinės fragmentacijos ir poliarizacijos išraiškų žuvusiesiems kare skirtuose paminkluose vis dėlto būta ir Rytų Prūsijoje. Tačiau šią fragmentaciją visą laiką stengtasi įveikti. Karių sąjungos ir Bažnyčia mažuose miesteliuose per žuvusiųjų to miestelio karių pagerbimą siekė konsoliduoti suskaldytą visuomenę senosios imperinės sistemos institucijų pagrindu. Trūko tik imperatoriaus, bet jo vietą jau faktiškai buvo užėmęs karių sąjungas vienijusio Kyfhoizerio susivienijimo patronas, nuo 1925 m. Vokietijos prezidentas, o kartu ir svarbiausias Pirmojo pasaulinio karo herojus P. von Hindenburgas. Didesniuose miestuose konsoliduoti bendruomenę žuvusių karių pagerbimo pagrindu buvo gerokai sudėtingiau. Bet ir ten tokios pastangos buvo dedamos įgyvendinant įvairius sumanymus. Tipišku šių pastangų pavyzdžiu laikytina idėja sukurti tokiam mieste centrinę viso miesto, apskrities ar didesnio vieneto memorialinę vietą, skirtą žuvusiesiems kare, per agitaciją ir rinkliavas įtraukiant į šio sumanymo įgyvendinimo procesą kuo didesnę bendruomenės dalį.

⁶⁸ Gefallenengedächtnisfeier in der Synagoge. *KHZ*, 1920 06 20, Nr. 285; Gumbinnen. *KHZ*, 1922 09 24, Nr. 449; Hel-dengedenkfeier in der Tilsiter Synagoge. *KHZ*, 1922 11 10, Nr. 530; Einweihung einer Gedenktafel für die gefallenen Helden. *Der Schild*, 1926 06 07, Nr. 23, S. 182–183; Gefallenen-Feier in Gumbinnen. *Der Schild*, 1927 12 11, Nr. 47, S. 364–365; Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1931 06 25, Nr. 12, S. 97.

⁶⁹ Orig. *Aus Parnehenen starben [...] Fahneide mit Gott für König und Vaterland der Heldentad in Weltkriege 1914–1918: История войн XX века в памятниках их участникам. Калининградская область и приграничные уезды Литовской Республики*. Сост. Е. Суздальцев, И. Некрылова, Н. Никитина, Л. Тимонен. Москва, 2009, с. 44.

⁷⁰ Vertimas maždaug toks: „Derlingumo ir gyvybės kupina vyrija, mes kritome mūsų audroje. Ar ši sėja bergždžia?“. *История войн XX века в памятниках их участникам. Калининградская область и приграничные уезды Литовской Республики*. Сост. Е. Суздальцев, И. Некрылова, Н. Никитина, Л. Тимонен. Москва, 2009, с. 174.

Karaliaučiuje tokia memorialinė vieta niekuomet neatsirado, bet potencialą ja tapti turėjo dar prieš karą pradėtas kurti Maxo Aschmanno parkas. Šiame parke įvairios draugijos buvo pasodinusias ažuolus, greta kurių po karo iš esmės savavališkai ėmė įrenginėti įvairius atminimo ženklus. Prie irklavimo klubo „Prussia“ iniciatyvos, kuri jau buvo paminėta, prisidėjo Senamiesčio gimnazija, parke įrengusi atminimo ženklą šimtui kare žuvusių savo abiturientų, buvusių pulkų veteranų susivienijimas ir kitos draugijos bei įstaigos. Valdžia 1921 m. sutiko, kad dalis parko virstų karių atminimo vieta⁷¹. Tačiau skirtingos draugijos ir įstaigos rinkosi į parką pagerbti „savo“ žuvusiuosius ir būtent jiems įrenginėjo parke simbolius. Taip ši „iš apačios“ susikūrusi atminimo vieta tapo bendra raiškos erdve skirtingų visuomenės grupių atsiminimams, kurie dėl to nenustojo būti skirtingi, o Maxo Aschmanno parkas ir jame sukurta Didvyrių giraitė⁷² galų gale niekuomet nebuvo traktuojamas kaip centrinė kritusiųjų kare Karaliaučiaus gyventojų atminimo vieta.

Kiek kitaip klostėsi situacija aštuoniolika kartų už Karaliaučių mažesniame Rastenburgėje – 20 tūkst. gyventojų apskrityje centre. Ten visuomenė pokariu buvo telkiama pirmiausia karo metu pradėtoms formuoti karių kapinėms sutvarkyti, iškėlus idėją, kad jose būtina išmūryti paminklą. Lėšoms rinkti buvo suformuotas landrato (apskrityje viršininko, taigi vietinio autoriteto) vadovaujamas Paminklo statybos komitetas, įsitraukė lokalinės karių sąjungos ir buvusio 4-ojo karaliaus Friedricho Didžiojo (3-iojo Rytų Prūsijos) grenadierių pulko karininkų draugija. Pulko, įsteigto 1626 m. ir prieš karą dislokuoto Rastenburgėje, 300 metų sukakčiai paminėti pastaroji jau ir taip buvo pradėjusi rinkti lėšas. Tokiu būdu 1926 m. gegužės mėn. pradžioje Rastenburgėje iš esmės vienu metu buvo atidengti du paminklai: pilies parke pašventintas pagal statybos patarėjo Kašbaumo projektą išmūrytas paminklas iki karo šiame mieste dislokuoto grenadierių pulko įkūrimui prieš 300 metų paminėti, akcentuojant šio dalinio sąsajas pirmiausia su Rastenburgiu (kuriame dalinys iš tiesų buvo dislokuotas tik nuo 1898 m.), o pertvarkytose pagal Bremeno architekto Heinzo Stoffregeno didvyrių kapinėse pašventintas memorialas su imponantiška rotunda kaip pagrindiniu akcentu. Rotondos viduje, beje, vėlgi buvo pakabintos atminimo lentos su minėtojo grenadierių pulko ženklais ir akmeninės lentos, ant kurių buvo įrašytos Rastenburgės miesto ir apskrities žuvusiųjų kare pavardės. Šitaip vienoje vietoje ir vienu metu buvo įprasminama tiek grenadierių pulko, tiek Rastenburgės apskrities gyventojų žūtis Didžiajame kare, kartu tarytum primenant apie bendrą kovą vienybėje (toji vienybė buvo išreikšta ir uždara rotondos forma) bei bandant susieti vietinę bendruomenę su nebeegzistuojančios imperijos nebeegzistuojančio karinio dalinio tradicija. Versalio sutarties poveikis tos tradicijos trūkiui buvo aiškiai suvokiamas, o nacionalinė vienybė veikiant kartu su „seniausiu Prūsijos pulku“ palikta tarytum formaliai neskatinama reminiscencija. Šiuo atveju gal neatrodo visiškai atsitiktinumas tai,

⁷¹ Kriegergedenstätte im Max-Aschmann-Park. *KHZ*, 1921 11 05, Nr. 520.

⁷² 1926 m. Karaliaučiaus plane aiškiai atskirta parko dalis su naujais sodiniais jau įvardyta *Heldenhain: Führerplan Königsberg Pr. M 1:15000*. [Hg.] Stadtbauamt.-Verm. Abt. Berlin, 1926.

kad Rastenburgo didvyrių kapinėse iškilusios rotondos forma labai priminė 1928 m. Alenšteine pašventintą vadinamąjį Plebiscito paminklą (*Abstimmungsdenkmal*), pastatytą siekiant įprasminginti pietinių Rytų Prūsijos gyventojų pasiryžimą nepaisyti Versalio sutarties suformuotų „pagundų“ ir likti Vokietijos sudėtyje.

Kitas konsolidacijos, paremtos žuvusiųjų kare eksploatavimu, pavyzdys ryškus formaliai už Rytų Prūsijos ribų likusiame Klaipėdos krašte. Klaipėdoje 1930 m. minint Mirusiųjų sekmadienį, vienos iš miesto liaudies mokyklų rektorius Bruno le Coutre iškėlė idėją vietiniuose didvyrių kapuose pastatydinti paminklą, ir toji idėja buvo stebėtinai greitai įgyvendinta per 1931 m. Pristatydamas sumanymą 1931 m. vasario mėn. šaulių namuose sušauktame visuomenės susirinkime, B. le Coutre pastebėjo, jog daugelyje krašto vietovių ir pačioje Klaipėdoje jau esama atminimo ženklų žuvusiesiems kare⁷³, tačiau dabar norima statydinti paminklą „visiems kritusiems memelenderiams atminti, nepaisant jų kalbos ir tikėjimo“, ir tas paminklas turėtų būti statomas išimtinai iš pačių gyventojų surinktų aukų⁷⁴. Lėšos monumentui buvo surinktos per labai trumpą laiką, ir jau 1931 m. Mirusiųjų sekmadienį įvyko jo atidengimas. Oficiali monumento dedikacija skambėjo šitaip: „Už vokišką tėvynę ir Klaipėdos krašto tėviškę kritusiems memelenderiams.“⁷⁵ Ir čia paminklas turėjo atlikti visuomenę telkiančią funkciją, sujungti tuos, kurie prisidėjo prie jo statybos, memelanderizmo idėjoms palaikyti (B. le Coutre, be kita ko, buvo *Volkspartei*, aktyviai plėtojusios tokias idėjas, narys)⁷⁶. O šios idėjos aiškiai skatino vokiečių ir Prūsijos lietuvių konsolidaciją Klaipėdos krašte pačiomis baisiausiomis spalvomis piešiamo, centrinės Lietuvos valdžios esą sąmoningai vykdomo krašto lituanizavimo fone. Tai paaiškina, kodėl vieninteliai veikėjai, kurių trūko paminklo atidengimo ceremonijoje ir jo statybos kampanijoje, buvo į suartėjimą su Lietuva orientuoti Klaipėdos krašto lietuviai: reikėjo parodyti, kad monumentas yra visus memelenderius – vokiečius ir vietinius (Prūsijos) lietuvius, bet ne „didlietuvius“ – telkianti vieta.

Suprantama, kad, aptariant pastangas konsoliduoti gyventojus žuvusiųjų kare atminimo pagrindu, būtina paminėti didžiausią ir pagrindinį Rytų Prūsijoje tarpukariu įrengtą atminimo akcentą – Tanenbergo memorialą prie Hohenšteino. Jo atsiradimas,

⁷³ Paminklai žuvusiesiems kare Klaipėdos krašto teritorijoje pokariu atsirado Kintuose, Pašyčiuose, Piktupėnuose, Priekulėje (1924), Rusnėje (1918), Smalininkuose, Vilkųškiuose. Daugelyje bažnyčių buvo įrengtos atminimo lentos su iš karo negrįžusių parapijiečių pavardėmis.

⁷⁴ Das memelländische Ehrenmal. *MD*, 1931 02 21, Nr. 44.

⁷⁵ Originalus dedikacinis įrašas paminklo statybos pradžios dokumente, kuris buvo įmūrytas į jo pamatus įdėtoje kapsulėje: *Ehrenmal [...] zum Gedächtnis der im Weltkriege 1914–1918 für das deutsche Vaterland und die memelländische Heimat gefallenen Memelländer: Mažosios Lietuvos istorijos muziejus*, Inv. Nr. 6620, JR-474.

⁷⁶ Apie memelenderio sąvoką ir memelenderizmo ideologiją Klaipėdos krašte žr.: SAFRONOVAS, Vasilijus. „Memelenderių“ daryba, arba ideologinis 1939 m. Klaipėdos krašto aneksijos parengimas. Iš: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*. Sud. S. Pocytė. Klaipėda, 2010, p. 32–68.

projektavimas, politinis eksploatavimas jau yra platokai išnarpliotas istoriografijoje⁷⁷, todėl čia priminsiu tik svarbiausius šio monumento atsiradimo epizodus. Memorialo idėja pirmąkart viešai iškelta 1919 m., bet komitetas jai įgyvendinti suburtas 1924 m. sausio 27 d. Lygiai po metų jis transformavosi į draugiją *Tannenberg-Nationaldenkmal-Verein*. Komitetui, o vėliau draugijai priklausė svarbiausi provincijos pareigūnai, bet pagrindinė iniciatorė ir idėjos įgyvendintoja buvo Rytų Prūsijos karių sąjungų teritorinė organizacija, vadovaujama ats. gen. mjr. Johanneso [Hanso] Kahnso, Tanenbergo kautynių dalyvio. Pastarasis faktas kartu ir tai, kad bendraminčių telkimas įgyvendinti monumento idėją vyko tuo metu, kai Vokietija buvo gilioje politinėje ir ekonominėje krizėje, didžiąja dalimi iš anksto nulėmė šio monumento turinį. Hohenšteino miesto burmistrui nemokamai paskyrus draugijos reikmėms 10 ha sklypą, 1924 m. rugpjūčio 31 d., dalyvaujant P. von Hindenburgui, A. von Mackenseniui, E. Ludendorffui, Reichsvero vadui Hansui von Seecktui, daugeliui karo sąjungų ir buvusių pulkų veteranų draugijų, jame buvo pašventintas simbolinis kertinis akmuo, įmūrijant statybos pradžios dokumentą. Pastarajame išsakyta aiški konsoliduojanti idėja: kaip Tanenberge kadaise prasidėjo Rytų Prūsijos išvadavimas, taip šiuo monumentu norima vėlei pažadinti vokiečių tautos „vieningą tėvynės dvasią“⁷⁸. Taigi paminklas turėjo būti skirtas žuvusiesiems, pergalei ir kartu „tautos dvasiai“ žadinti⁷⁹. 1924 m. pabaigoje paskelbto idėjų konkurso darbus – bemaž 400 projektų – vertino konservatyviųjų nuostatų dominuojanti komisija. Geriausiu ji pripažino brolių Walterio ir Johanneso Krügerių projektą – Stounhendžą ir Kastel del Monte primenančią, vidinę susirinkimų erdvę uždarančią aštuoniakampę kompoziciją su briaunų tarp kampų centrus paryškinančiais aštuoniais 23 m aukščio bokštais. Ka-

⁷⁷ VOGELSANG, Ernst. Aus der Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. Iš: *Zwischen den Weltkriegen*. Teil II: *Kultur im Preußenlande der Jahre 1918 bis 1939*. Hg. U. Arnold. Lüneburg, 1987, S. 73–122; WIPPERMANN, Wolfgang. Die Geschichte des „Reichsehrenmals Tannenberg“. Ein historisches Lehrstück. *Niemandland. Zeitschrift zwischen der Kulturen*, 1987, 1. Jhg., Hf. 2, S. 58–69; FISCHER, Heike. Tannenberg-Denkmal und Hindenburgkult. Hintergründe eines Mythos. Iš: *Unglücklich das Land, das Helden nötig hat*. Hg. M. Hütt, H.-J. Kunst, I. Pabst. Marburg, 1990, S. 28–47; EKDAHL, Sven. Tannenberg / Grunwald – Ein politisches Symbol in Deutschland und Polen. *Journal of Baltic Studies*, 1991, Vol. 22, No. 4, pp. 271–324; SCHENK, Frithjof Benjamin. Tannenberg / Grunwald. Iš: *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. I. Hg. E. François, H. Schulze. München, 2001, S. 438–454; TRABA, Robert. Próby państwowej monopolizacji pamięci: Tannenberg 1927 (–1935) – Grunwald 1960 [2000]. Iš: TRABA, Robert. *Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci*. Olsztyn, 2003, s. 163–178; KOSSERT, Andreas. Tannenberg 1914. Ein ostpreußischer Mythos und seine politische Dimension. Iš: *Mare Balticum. Begegnungen zu Heimat, Geschichte, Kultur an der Ostsee*. Hg. D. Albrecht. München, 2005, S. 87–97; TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999. Ne vienas leidinys, išsamiai aprašantis Tanenbergo memorialo projektą, jo atsiradimo istoriją, buvo paskelbtas jau tarpukariu. Tarp jų išskirtini *Festschrift zur Einweihung des Tannenberg-Denkmal am 18. September 1927*. [Königsberg, 1927]; *Das Tannenberg-National-Denkmal*. Eine Erläuterung von [...] W. und J. Krüger. Berlin-Charlottenburg, [s. a.]; BUCHLEIT, Gert. *Das Reichsehrenmal Tannenberg. Seine Entstehung, seine endgültige Gestaltung und seine Einzelkunstwerke*. München, 1936; KAHNS, Hans. *Das Reichsehrenmal Tannenberg*. Königsberg, [1937]; MASCHKE, Erich. Die Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. Iš: *Tannenberg. Deutsches Schicksal – Deutsche Aufgabe*. Hg. vom Kuratorium für das Reichsehrenmal Tannenberg. Oldenburg i. O., Berlin, 1939, S. 197–224.

⁷⁸ Die Grundsteinlegung des Tannenberg-Nationaldenkmals. *MD*, 1924 09 02, Nr. 206.

⁷⁹ Plg. TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999, S. 30.

dangi lėšų rinkimas strigo, procesas įsibėgėjo 1926 m., spėjama⁸⁰, paveikus prezidentu tuo metu jau išrinktam P. von Hindenburgui, kuris buvo paminklo statybos komiteto garbės pirmininkas. Surinkus daugiau kaip 800 tūkst. markių, didelė dalis statybos darbų buvo baigta per mažiau nei metus laiko, ir 1927 m. rugsėjo 18 d., Hindenburgo 80-ojo jubiliejaus išvakarėse, įvyko pompastiškas memorialo pašventinimas, nors įrengimo darbai dar buvo tęsiami ir vėliau.

Vis dėlto Tanenbergo memorialo istorija svarbi ne tik kaip visuomenės santalkos pavyzdys. Ji kaip niekas kitas gerai parodo, kad pastangos konsoliduoti žmones pagerbiant žuvusius karius bei eksploatuojant karo mitus ir Rytų Prūsijoje dažnai duodavo atvirkščią rezultatą – išprovokavo susipriešinimą. Tanenbergo memorialas iš esmės tapo dešiniųjų ir konservatyviųjų, netgi kraštutinių dešiniųjų jėgų projektu, kuri kairiosios ir iš dalies centristinės pakraipos visuomenės grupės boikotavo. Prieštaras kėlė ne tik ažiotažą pasaulio spaudoje sukėlusį P. von Hindenburgo kalba per memorialo atidarymą, kurioje reicho prezidentas aiškiai išreiškė revizionistinę nuostatą Vokietijos kaltės dėl karo klausimu, bet ir kiti memorialo atidengimo ir jo statybos istorijos epizodai. Skirtingai nei Vokietijos ministras pirmininkas W. Marxas, Prūsijos vyriausybės vadovas socialdemokratas O. Braunas nesutiko pasirašyti paminklo statybos komiteto atsisaukimo į gyventojus, o didžiausia organizacija, telkusi respublikos šalininkus „fronto patirties pagrindu“, „Reicho vėliava“ (*Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*), oficialiai atsisakė dalyvauti tiek Tanenbergo memorialo kertinio akmens padėjimo, tiek ir jo pašventinimo ceremonijoje. Savo ruožtu „Plieninio šalmo“ Rytų Prūsijos organizacijos vadas dar likus trims mėnesiams iki pašventinimo iškilmų išplatino pareiškimą, kad jo organizacija iškilmėse nedalyvausianti tuo atveju, jei ten pasirodys „Reicho vėliava“⁸¹. Pagaliau Tanenbergo memorialo atidengimo iškilmėse pasikartoję Vokietijoje ir Rytų Prūsijoje jau prieš tai pasitaikydavę ekscesai, kai dalies suinteresuotų grupių įsitraukimas būdavo blokuojamas. Pirmiausia čia turiu omeny žydus ir jų karo veteranų organizaciją – Žydų fronto karių reicho sąjungą. Prieš Tanenbergo memorialo pašventinimą šios organizacijos skyriuose Rytų Prūsijoje buvo priimti sprendimai tokioje ceremonijoje dalyvauti, nepaisant per kertinio akmens padėjimo iškilmės išryškėjusių „svastikomomis paženklintų tendencijų“ (*hakenkreuzlerische Tendenzen*)⁸². Vis dėlto Žydų fronto karių sąjunga savo dalyvavimą turėjo atšaukti po to, kai ceremonijos metu, prisidengiant laiko trūkumu, nebuvo leista

⁸⁰ Plg. TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999, S. 45. Apie tai tarytum užsiminė ir pats H. Kahnsas: KAHNS, Hans. *Das Reichsehrenmal Tannenberg*. Königsberg, [1937], S. 9.

⁸¹ TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999, S. 46, 53.

⁸² Plg. pranešimus iš atskirų Rytų Prūsijos skyrių apie priimtą sprendimą dalyvauti memorialo atidengimo šventėje: Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 08 22, Nr. 34, S. 262–263 (iš čia citata); Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 08 29, Nr. 35, S. 271; Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 09 05, Nr. 36, S. 279; Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 09 12, Nr. 37/38, S. 291.

kalbėti žydų rabinui, nors evangelikų ir katalikų kunigai sakė oficialias kalbas⁸³. Dėl šio įvykio per visą žydų karo veteranų organizaciją nuvilnijo pasipiktinimų banga, pasiekusi ir Vokietijos vyriausybę Berlyne. Pažymėtina, kad žydų veteranai šiuo atveju buvo nusprendę angažuotis nepaisydami to, kad Rytų Prūsijoje tai nebuvo pirmas atvejis, kai jų dalyvavimą paminklų atidengimo ceremonijose bandyta blokuoti prisidengiant „laiko trūkumo“ argumentu. Panašiai nutiko, pvz., 1926 m. gegužės mėn. atidengiant minėtąjį memorialą Rastenburge⁸⁴. Žinoma, ši tendencija nebuvo visuotinė, ką rodo ir paminklo žuvusiems kariams Tepliajoje atvejis: į jo atidengimą 1929 m. lapkričio mėn. žydų veteranai buvo pakviesti⁸⁵.

Tokiu būdu esama ne vieno pavyzdžio, kai konsoliduojančių paminklų statyba Rytų Prūsijoje vykdavo eksploatuojant žuvusiesiems kare teiktas reikšmes. Tokiais atvejais pasireikšdavę vertinimai, nuostatos, konkretūs veiksmai neišvengiamai sukeldavo politinį rezonansą, pačiame karo atminime palikdami vis mažiau ir mažiau privataus, versdami jį vis labiau ir labiau į bendruomeninį.

Tiesa, gausūs paminklai ir atminimo lentos žuvusiesiems kare neturėtų sudaryti įspūdžio, kad žuvusiųjų įprasminimo leitmotyvas buvo vienintelis sureikšminant karą Rytų Prūsijoje. Tačiau jis aiškiai dominavo. Be jo, paminkliniais akcentais provincijoje, kaip minėta, pavieniais atvejais dar buvo įprasminami išformuoti kariniai daliniai, dalyvavę kare (bet tai dažniausiai daryta susiejant su pagarbos demonstravimu žuvusiesiems kare), bei įvairiomis formomis perteikiama pagrindiniu Didžiojo karo herojumi Rytprūsijoje tapusio P. von Hindenburgo figūra. Vienas įdomesnių pavyzdžių, rodantis, su kuo buvo lyginamas tuo metu dar gyvas generolas feldmaršalas, yra Walterio Rosenbergo skulptūrinės kompozicijos, sukurtos Frydlando ir Labguvos miestų rotušių fasadams. Frydlando rotušės (1929) fasade Hindenburgo statula atsidūrė greta Vokiečių ordino didžiojo magistro Karlo von Triero (miesto steigėjo) ir Prūsijos hercogo Albrechto; Labguvos rotušės (1932) fasade – greta komtūro von Schindekoppo, miesto hauptmano von Nettelhorsto ir didžiojo kurfiursto Friedricho Wilhelmo statulų...

2.3. Karo poveikis Rytų Prūsijos reprezentavimui. Didžiajam karui teiktos reikšmės Rytų Prūsijoje buvo perteikiamos ne vien prisimenant karo didvyrius ar žuvusiuosius, bet ir akcentuojant ypatingą šio karo reikšmę provincijai ir jos sąsajoms su Vokietija. Objektivių sąsajų tarp Vokietijos ir Rytų Prūsijos stoka, „vokiečių“ abejingumas tam, kas vyksta ryčiausioje reicho provincijoje, buvo problema, į kurią XIX–XX a. sandūroje ne kartą apeliuota Rytprūsijoje leistoje literatūroje. Gal kiek persistengė vietinis istorikas Hugo Bonkas, kai 1895 m. konstatavo, jog Vokietijoje „dar visai neseniai apie atskiras

⁸³ LÖ[WENSTEIN, Leo]. Tannenberg und eine nicht gehaltene Predigt. *Der Schild*, 1927 09 19, Nr. 39, S. 297–298; HEILBRONN, S. Tannenberg und — — —. *Der Schild*, 1927 10 10, Nr. 41, S. 314; Ostpreußische Dokumente. *Der Schild*, 1927 10 10, Nr. 41, S. 315–316.

⁸⁴ Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1926 05 31, Nr. 22, S. 175.

⁸⁵ Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1929 11 29, Nr. 49, S. 391.

Rytų Prūsijos dalis buvo žinoma lygiai tiek pat, kiek apie migločiausias Afrikos sritis⁸⁶, tačiau ši citata gerai išreiškė bendrą buvimo užmirštame imperijos pasienyje jauseną, kuria visą XIX a. ir dar XX a. pradžioje dalijosi daugelis provincijos intelektualų⁸⁷. Unikalią galimybę pakeisti šią padėtį paradoksaliai atvėrė 1914 m. įsiplieskęs karas: spauda, nuotraukos ir kitos medijos, specialiai kurtos mobilizacinės akcijos leido per palyginti trumpą laiką pabandyti patraukti vokiečių dėmesį į šį užkampį, akcentuojant įvairiausias jo sąsajas su Vokietija. Svarbiausioji iš tų sąsajų formavosi Didžiojo karo metais, kai imta viešai eksponuoti Rusijos įsiveržimą į provinciją (taigi ir į Vokietiją) ir jos kariuomenės „savivalę“, kai šiaurės Vokietiją užplūdo šimtai tūkstančių pabėgėlių iš Rytų Prūsijos, kai didelį intensyvumą įgavo pergalės prie Tanenbergo reikšmės akcentavimas, pagaliau, kai lėšų rinkimo sugriautai provincijai atstatyti akcijos konkrečiais paramos saitais sujungė Rytų Prūsiją su likusia Vokietija. Visi šie stimulai irgi skatino perteikti karui suteiktas reikšmes, ir tų stimulų poveikis sulig karo pabaiga toli gražu nesibaigė.

Skirtingai nei prieš tai aptartose karui teikiamų reikšmių perteikimo plotmėse, čia didelė reikšmė teko „modernioms“ medijoms, iš kurių sklaidos prasme bene didžiausią įtaką darė fotografija. „Karo korespondentas“, „karo fotografas“ būtent per Didįjį karą tapo įprastomis sąvokomis, o žmonių, kurie slėpėsi už šių sąvokų, veikla galėjo turėti didelę įtaką viešajai nuomonei. Fotoaparatais užfiksuoti kadrai keliaudavo į spaustuves, kurios tiražudavo juos tūkstančiais⁸⁸, taip skleisdamos karo cenzūros sankcionuotus vaizdus, prisidėdamos prie propagandinių tikslų, bet kartu kaupdamos pelną iš pardavimų. Pagrindinis su karo veiksmis Rytų Prūsijoje susijęs siužetas, reprezentuotas tokiais atvirukais, buvo karo sugriovimai. Pasitelkus karo fotografų nuotraukas, buvo rengiamos ištisos šių atvirukų serijos. Šis tyrimas leido identifikuoti bent keletą jų. Karaliaučiuje pagrindiniu tokių vaizdų tiekėju spaustuvėms tapo oficialusis vyr. kariuomenės vadovybės (OHL) fotografas Alfredas Kühlewintdas (1870–1945). Būtent jo darytos nuotraukos buvo ištiražuotos vienoje pirmųjų tokio pobūdžio serijų „Rusų įsiveržimas į Rytprūsias 1914“ (*Der Russeneinfall in Ostpreußen 1914*). Šią brolių Hochlandų leidyklos (*Verlag Gebrüder Hochland*) Karaliaučiuje platintą seriją sudarė daugiau kaip 50 numeruotų vaizdų. Netrukus ta pati leidykla išleido dar didesnę seriją (daugiau kaip 150 numeruotų vaizdų) – tam tikrą pirmosios tęsinį „Po rusų išvarymo iš Rytprūsijų 1915“ (*Nach der Russenvertreibung aus Ostpreußen 1915*). Į tokių atvirukų rinkos nišą greitai įsiterpė ir kitų Vokietijos didmiesčių leidyklos: Karaliaučiuje ir Berlyne veikusi „Kahan & Co“ platino atvirukų seriją „Nuniokota Rytų Prūsija“ (*Das verwüstete Ostpreußen*), leidykla „Gustav Liersch & Co“ Berlyne tiražavo jau minėto A. Kühlewindto nuotraukas serijoje „Kaip

⁸⁶ BONK, Hugo. *Die Städte und Burgen in Altpreussen (Ordensgründungen) in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*. Königsberg, 1895, S. 25.

⁸⁷ Plg. SAFRONOVAS, Vasilijus. *The Creation of National Spaces in a Pluricultural Region: The Case of Prussian Lithuania*. Boston, MA, 2016, pp. 90–92.

⁸⁸ Pradėjusios taikyti šią schemą Rytų Prūsijos vaizdams tiražuoti, netrukus jos ėmė reprodukuoti atvirukus su vaizdais iš *Ober Osto* (vyr. karo vado Rytuose) administruojamos srities.

rusai šeiminkavo Rytprūsijoje“ (*Wie die Russen in Ostpreussen hausten!*), Drezdno firma „Stengel & Co.“ platino smulkių vietinių leidėjų atvirukus, įskaitant, pvz., seriją „Iš Léceno apgulties“ (*Von der Belagerung Lötzens*). Vietinėje Rytų Prūsijos rinkoje karo sugriovimų vaizdus tiražavo ir daugybė smulkių ar stambesnių lokalinių leidėjų. Jie gamino ne tik serijas, bet ir pavienius atvirukus. Pvz., Eduardo Pawlowskio spaustuvė „Tageblatt für Litauen“ Tilžėje leido atvirukus su sugriautais Tilžės ir Klaipėdos vaizdais, Carlos Beermannas platino karo vaizdus iš Johanisburgo (įskaitant atvirukų seriją „Iš rusų laikų“, *Aus der Russenzeit*), tą patį Markgrabovoje darė Friedricho Wilhelmo Czygano leidykla. Pagaliau, jau frontui nuslinkus į rytus, dalis sugriautos Rytų Prūsijos provincijos vaizdų būdavo įtraukiama į bendresnio turinio atvirukų serijas, kaip antai „Karas rytuose“ (*Der Krieg im Osten*). Seriją tokiu pavadinimu leido Karaliaučiuje veikusi fotografo Fritzo Krauskopfo leidykla, tačiau šis pavadinimas, pataikavęs mažai ką apie „rytus“ išmanusiai auditorijai „vakaruose“, aptinkamas ir ne vienos lokalinės leidyklos tuo laikotarpiu leistuose pavieniuose atvirukuose (Hermanno Klutkės Stalupėnuose, Augusto Schwartzkopffo Lécene ir t. t.).

Kariuomenės vadovybė, kuri tuo metu jau gana aktyviai veikė propagandos baruose, darė poveikį šiai sugriautos provincijos vaizdų sklaidai ne tik sankcionuodama fotografavimą bei nuotraukų platinimą cenzūromis sąlygomis. Iš tiesų, siekdama paskleisti pasauliui žinią apie Rusijos kariuomenės įsiveržimo pasekmes – jų „barbarybę ir huniškumą“ (*Barbarismus und Hunnentum*), taip iš dalies nukreipdama dėmesį nuo Vokietijos įsiveržimo į Belgiją padarinių⁸⁹, kariuomenės vadovybė jau tuoj po Tanenbergo kautynių ėmė skatinti Rytų Prūsijos provincijos sugriovimų medijavimą. Antai dancigietis Robertas Franke 1914 m. rugsėjo 21 d. gavo leidimą keliauti po Rytų Prūsiją su Dancigo fotografu, dviem Berlyno kino operatoriais ir vienu laikraščio darbuotoju. Aplankęs ne vieną sugriautos Mozūrijos miestelį, savuosius įspūdžius R. Franke apibendrino dviejų laidų sulaukusioje apybraižų brošiūroje⁹⁰, o karo fotografo M. von Jakubowskio šios kelionės metu pagamintas nuotraukas 26 atvirukų serijoje ėmė platinti Dancigo leidėjas W. F. Burau⁹¹. Nufilmuota tokių kelionių metu medžiaga tapdavo pagrindu kino kronikų siužetams, išnaudojant kiną kaip efektyvią priemonę komunikuoti su masine auditorija, įskaitant kareivius. Pagaliau sugriovimams Rytų Prūsijoje perteikti kariuomenė netgi užsakydavo kūrinius dailininkams. Vieną tokių užsakymų gavo Hamburgo menininkas Richardas Rothgießeris. Jo tapytų paveikslų, realistiškai vaizdavusių bažnyčių ir įvairių pastatų sugriovimus Rytų Prūsijoje, 32 spalvotos reprodukcijos buvo tiražuotos atskiru

⁸⁹ Plg. WELCH, David. *Germany, Propaganda and Total War, 1914–1918. The Sins of Omission*. New Brunswick, NJ, 2000, p. 22; WATSON, Alexander. “Unheard-of Brutality”: Russian Atrocities against Civilians in East Prussia, 1914–1915. *The Journal of Modern History*, 2014, Vol. 86, No. 4, pp. 780–825, ypač p. 790, 824.

⁹⁰ FRANKE, R[obert]. *Selbstgeschautes und Selbsterlebtes auf einer Fahrt durch Ostpreußens Ruinen*. Danzig, 1915; FRANKE, R[obert]. *Russische Verwüstungen und Greuel. Meine Fahrt durch Ostpreußens Ruinen*. 2., vermehrte Auflage. Danzig, [1917].

⁹¹ FRANKE, R[obert]. *Russische Verwüstungen und Greuel. Meine Fahrt durch Ostpreußens Ruinen*. 2., vermehrte Auflage. Danzig, [1917], S. 3.

albumu *Iš sugriautos Mozūrijos*. Plk. Johannesas von Busse 1916 m. Lėcene rašytoje pratarmėje šiam albumui teigė: „Amžininkams [šis] darbas tetampa paramą [Rytų Prūsijai – V. S. past.] skatinančiu atsisaukimu, vaikams ir vaikaičiams – paraginimo žodžiu puoselėti gynybinį pajėgumą ir pasiaukojančią 1914–1916 m. dvasią, sutvirtinusių mus galingojo priešų akivaizdoje.“⁹² Rengti tokio pobūdžio leidinius angažuodavosi ir įvairios visuomeninės draugijos, kaip antai Drezdene veikusi Diurerio sąjunga. Karo metais jos užsakymu buvo išleistas dailininko Bruno Bielefeldto atliktų darbų, irgi perteikusių sugriautos Rytų Prūsijos vaizdus, reprodukcijų albumas (iš viso dešimt vaizdų)⁹³.

Iš tiesų perteikiant karo sugriovimus buvo peržengti vien kariuomenės interesai. Reikėtų išsamesnių tyrimų siekiant išsiaiškinti, ar būta konkrečių ryšių tarp Rytų Prūsijos sugriovimą medijavusių korespondentų, fotografų, menininkų, leidėjų iš vienos pusės bei *Ostpreußenhilfe* sąjungos, kuri Vokietijoje rinko aukas rytprūsiečiams pagelbėti ir provincijai atstatyti, iš kitos pusės. Visgi bent keli konkretūs atvejai tokį ryšį rodytų. Pirma, leidykla „J. Wieland & Co“ Berlyne karo metais platino socialinę paramą skatinusius atvirukus (*Wohlfahrts-Postkarte*) su daugiau kaip 150 skirtingų (numeruotų) sugriautos Rytų Prūsijos ir kitų propagandinių vaizdų, pajamos už kuriuos teko *Ostpreußenhilfe*. Antra, visoje Vokietijoje 1917 m. buvo rodomas pagal Richardo Schotto scenarijų bendrovės „Eiko-Film“ Berlyne pastatytas nebylusis filmas „Rytų Prūsija ir jos Hindenburgas“ (*Ostpreussen und sein Hindenburg*)⁹⁴. Jame gana detalai vokiečiams buvo pristatoma Rytų Prūsijos istorija ir jos vaidmuo Didžiajame kare, o grynasis pelnas, gautas už jos viešą demonstravimą, keliavo reicho sąjungos *Ostpreußenhilfe* vykdomai paramos provincijai akcijai. Šiai kino juostai reklamuoti buvo išleistas charakteringas plakatas, vaizdavęs sugriautą provinciją Rytų Prūsijos ir visos Vokietijos vaduotojo Hindenburgo fone. Žiūrovas turėjo suvokti, kad jeigu ne Rytų Prūsija ir „jos“ Hindenburgas, griaunamoji „barbarų iš rytų“ galia būtų pasiekusi ir jų namus.

Pastarasis moralas netrukus pasirodė esąs toks paveikus, kad juo imta motyvuoti ir kitas iniciatyvas, perteikusias Rytų Prūsiją kaip kone svarbiausią Vokietijai jos pačios

⁹² „Das Werk soll sein ein Aufruf an die Mitwelt zur Hilfe, ein Mahnwort an Kinder und Kindeskindern zur Pflege der Wehrhaftigkeit und des opfermutigen Geistes von 1914/1916, der uns stark gemacht hat gegen übermächtige Feinde.“: ROTGIEßER, Richard. *Aus dem zerstörten Masuren*. Hg. [J.] Busse. Berlin, [1916].

⁹³ BIELEFELDT, Bruno. *Bilder aus Ostpreussens Not*. München, [1915]. Reprodukcijų turinį daugeliu atvejų nebloggeri nusako jų pavadinimai: 1) Das brennende Dorf; 2) Massengräber; 3) Der Wagen; 4) Die Geflüchteten; 5) Strasse durch Moor; 6) Heimkehrte in Soldau [sugriovimai ir pabėgėlių vežimai]; 7) Der Vorkommene; 8) Die aufgespülten Pferde; 9) Die „Villa“ [sugriautos pastatas]; 10) Neidenburg [sugriovimai].

⁹⁴ Yra išlikęs ir šio filmo scenarijaus aprašymas, iliustruotas keliolika stop kadru (SCHOTT, Richard. *Ostpreussen und sein Hindenburg: vaterländisches Schauspiel aus der Geschichte der Ostmark*. Berlin, [1917]). Regis, turėjo būti pastatytas ir dar vienas propagandinis filmas panašia tematika: rašytojo Heinricho Lautensacko (1881–1919) biografijoje minima, kad karo metu (iki 1917 m.), atlikdamas karinę tarnybą telegrafe Semboje, jis dirbo prie filmo „Ostpreussens Schicksal und Befreiung“ (BRUNNER, Friedrich. *Heinrich Lautensack: eine Einführung in Leben und Werk*. Passau, 1983, S. 74). Šio filmo likimas nežinomas.

karo apimtą zoną. Viena tokių buvo susijusi su vadinamojo karinio turizmo⁹⁵ plėtote. Formavosi nuomonė, kad kiekvienas vokiecis privalo aplankyti tuos karo laukus, kuriuose, gindami likusią Vokietiją nuo „rusų ordų“, žuvo jo tautiečiai. Karo palikti ženklai tapo paskata pritraukti turistus ypač į pietinę Rytų Prūsijos dalį, kuri, kaip buvo pripažįstama, iki karo turistaujantių keliautojų būdavo beveik aplenkiamą⁹⁶. Būtent toje teritorijoje lokalizavosi du pagrindiniai karo propagandos aktualizuoti su Rytų Prūsija siejami simboliai – Tanenbergas ir Mozūrija. Karas joje paliko daugybę mūšių laukų, kurių aktyvesnis lankymas prasidėjo vos frontui nuslinkus į rytus. Iš įvairiausių Vokietijos vietų atvykdavo ne tik giminaičiai, norėdavę aplankyti laukus, kuriuose žuvo jų sūnūs, vyrai ar tėvai. Daugeliu atvejų tai buvo vadinamasis patriotinis turizmas, kurį skatino dar ir pirmieji išpūdžių iš karo sugriautos Rytų Prūsijos aprašymai, priešpriešinę išvyką į šią teritoriją nuobodžiams ir vokiečiui jau įprastoms kelionėms⁹⁷. Galop susigriebta karo turizmą įvairiomis priemonėmis skatinti ir pačioje provincijoje. Tuo tikslu 1916 m. spalio 21 d. Alenšteine buvo įsteigta atskira Turizmo plėtojimo pietinėje Rytų Prūsijoje sąjunga „Mozūrija“ (*Verkehrsverband „Masuren“ für das südliche Ostpreußen*). Panaši sąjunga tuo pačiu metu Įsrutyje buvo įkurta Gumbinės apygardai (Lietuvai)⁹⁸. Steigiamajame „Mozūrijos“ sąjungos susirinkime raginta siekti, kad prie svarbesnių su karu susijusių vietovių, kur nebuvo viešbučių ar svečių namų, atsirastų galimybė turistaujantiems pasiūlyti nakvynę, kad būtų pasiūlytos papildomos pavėžėjimo galimybės ir pan. Galų gale buvo suvokta, kad, norint suintensyvinti turizmą, būtina pačią Rytų Prūsiją ir karo poveikį jai plačiau reklamuoti Vokietijoje per spaudą, iliustruotus viešus pranešimus, parengiant atskirą turistinį vadovą po svarbiausias karo vietas ir mūšių laukus⁹⁹.

Šios tendencijos sutapo su bendresnėmis pastangomis paskatinti vokiečių paramą karo sugriautai Rytų Prūsijai. Paulio Landau, kuris nuo 1916 m. iki karo pabaigos vadovavo vienai sekcijai OHL Užsienio skyriaus Spaudos tarnyboje¹⁰⁰, parengtame ir 1916 m. pabaigoje pasirodžiusiame Rytų Prūsijos aprašyme „atrasti“ šią provinciją buvo skatinama naudojant daugeliu atvejų dar ikikarines jos reprezentacijas. Tik siekiui atstatyti

⁹⁵ Apie karinį turizmą Didžiojo karo metais ir jo refleksijas amžininkų tekstuose plačiau žr.: HEYNEL, Charlotte. *Touristen an der Front. Das Kriegserlebnis 1914–1918 als Reiseerfahrung in zeitgenössischen Reiseberichten*. Berlin, 2007. Davidas Lloydas nagrinėjo Britanijos atvejį (LLOYD, David W. *Battlefield Tourism. Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939*. Oxford, New York, NY, 1998).

⁹⁶ AUGUSTIN, Albert. *Die Schlachtfelder Ostpreußens und der Fremdenverkehr*. Vortrag. Allenstein, [1916], S. 3.

⁹⁷ Plg., pvz., FRANKE, R[obert]. *Selbstgeschautes und Selbsterlebtes auf einer Fahrt durch Ostpreußens Ruinen*. Danzig, 1915; SCHLENTHER, Paul. *Zwischen Lindau und Memel während des Krieges*. Berlin, 1916.

⁹⁸ Ji vadinosi *Verkehrsverband Litauen für den Regierungsbezirk Gumbinnen* (ją mini WARNECKE, Hans. *Der Fremdenverkehr, seine volkswirtschaftliche Bedeutung und seine Regelung*. Inaugural-Dissertation. Halle, 1921, S. 123).

⁹⁹ AUGUSTIN, Albert. *Die Schlachtfelder Ostpreußens und der Fremdenverkehr*. Vortrag. Allenstein, [1916].

¹⁰⁰ KIESEL, Helmuth. *Schriftstellerkorrespondenzen im „Dritten Reich“*. Iš: *Realität als Herausforderung: Literatur in ihren konkreten historischen Kontexten. Festschrift für Wilhelm Kühlmann zum 65. Geburtstag*. Hg. R. Bogner, R. G. Czaplá, R. Seidel, Ch. von Zimmermann. Berlin, New York, NY, 2011, S. 506.

provinciją čia buvo skirta daugiau dėmesio, ypač per *Ostpreußenhilfe* veiklą parodant tai kaip visos Vokietijos iššūkį kūrybingai atkurti tai, kas Rytų Prūsijoje buvo sugriauta per karą¹⁰¹. Šiuose keliautojui po Rytprūsius skirtuose skaitiniuose dėmesio mūšių vietoms ir karių kapinėms dar nebuvo skirta¹⁰². Tačiau dar karo metais pasirodė pirmieji kelionių vadovai, parengti minėtų turizmo plėtojimo sąjungų aplinkoje, informavę skaitytoją, kaip karas palietė Rytų Prūsijos miestus ir miestelius bei ką, susijusį su karu, tuose miestuose ir miesteliuose galima pamatyti (įskaitant didvyrių kapus)¹⁰³. Išskirtinio dėmesio čia, žinoma, nusipelnė vietos, „kuriose lankėsi Hindenburgas“: Tanenbergas, Rėselis, Lėcenas, Įsrutis; Rusijos kariuomenės apgultį karo metais atlaikiusioje Bojeno (*Boyen*) tvirtovėje Lėcene įkurta Tėvynės atminimo halė (*Vaterländische Gedenkhalle*) bei, žinoma, Tanenbergo mūšio laukai.

Karui pasibaigus, nebe taip intensyviai cirkuliavo nuorodos į Rytų Prūsijos išskirtinį vaidmenį tame kare. Kalbant apie 3-iąjį dešimtmetį, to meto pažintiniuose leidiniuose apie provinciją karo įvykiai buvo perteikiami minimaliai: užsimenant apie Tanenbergą ir Hindenburgą, bet iš esmės apibūdinant provinciją per ikikarinę reikšmių sistemą, kad ir adaptuotą prie naujų politinių sąlygų ir „vokiškumo“ sampratos turinio kaitos; kiek daugiau dėmesio buvo skiriama nebent pokariniam Rytų Prūsijos atstatymui¹⁰⁴. Prielaidas vėlei suintensyvinti karo pabaigoje pradėtų plėtoti reikšmių transliavimą turizmo srityje iš pradžių sudarė Tanenbergo nacionalinio memorialo statyba, o po to – NSDAP atėjimas į valdžią.

Iš tiesų, kol nebuvo pastatytas nacionalinis memorialas, besilankiusieji „Tanenbergo mūšio lauke“ vargu ar galėjo išvysti tenai ką išskirtinio, išskyrus kelis nedidelius paminklus ir karių kapus. Tačiau memorialo pašventinimą sekė dviejuose jo bokštuose įrengtų jaunimo turistinių namų atidarymas 1929 m.¹⁰⁵ bei specialios Tanenbergo turizmo bendrovės (*Verkehrsgesellschaft Tannenberg*) įsteigimas dar po metų Hohenšteino miesto ir apskrities valdžios iniciatyva, kuri aktyviai ėmėsi tolesnių turizmo infrastruktūros plėtojimo darbų¹⁰⁶. Infrastruktūros atsiradimas ir nuolatinis jos tobulinimas, žinoma,

¹⁰¹ LANDAU, Paul. *Ostpreußische Wanderungen. Bilder aus Krieg und Frieden*. Berlin, 1916.

¹⁰² Tai pasakytina ir apie antrąją, papildytą, laidą: LANDAU, Paul. *Ostpreußische Wanderungen. Bilder aus Krieg und Frieden*. 2., verm. Aufl. Berlin, 1917.

¹⁰³ Turimi omeny vadovai „Ausflugsführer über die masurischen Schlachtgebiete und Seen“ ir „Fremdenführer durch Preußisch-Litauen und seine Schlachtgebiete“. Originalų aptikti jokiose bibliotekose kol kas nepavyko, tačiau ištraukos iš abiejų vadovų buvo publikuotos rinkinyje *Unser Ostpreußen. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*. 1. Teil: *Bilder aus dem Weltkrieg. Anhang: Bilder aus Kurland und Führer durch die ostpreußischen Schlachtgebiete*. Hg. F. Swillus. 2. Aufl. Leipzig, Berlin, 1918, S. 172–184.

¹⁰⁴ P vz., MIELERT, Fritz. *Ostpreußen nebst dem Memelgebiet und der Freien Stadt Danzig*. Bielefeld, Leipzig, 1926; *Ostpreußen*. Hg. P. Stettiner. 3., erw. Aufl. Königsberg, 1926 (apie atstatymą žr. S. 82–86).

¹⁰⁵ Einweihung der Tannenberg-Herberge. *KHZ*, 1929 05 10, Nr. 216. Šie turistiniai namai greitai tapo lankomiausi provincijoje po Karaliaučiaus (VOGELSANG, Ernst. Aus der Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. Iš: *Zwischen den Weltkriegen*. Teil II: *Kultur im Preußenlande der Jahre 1918 bis 1939*. Hg. U. Arnold. Lüneburg, 1987, S. 89).

¹⁰⁶ SCHEIBERT, Helmut. Anziehungspunkt in historischer Umgebung. *Das Ostpreußenblatt*, 1992 09 26, Folge 39, S. 10.

didino vietos turistinį patrauklumą: jau 1931 m. publikuotuose kelionių vadovuose po Rytų Prūsiją „Hindenburgo pergalės“ vietai buvo skiriama gerokai daugiau dėmesio¹⁰⁷ nei minėtuose 3-iojo deš. leidiniuose, memorialo lankymą įtraukiant į daugelį kelionių kol kas dar tik po pietinę Rytų Prūsiją maršrutų. Tanenbergo memorialą atvėrus, per 1928 m. jame apsilankė 49 tūkst., 1930 m. – 58 tūkst., 1931 m. – 43 tūkst., 1932 m. – 53 tūkst. lankytojų, neskaičiuojant masinių renginių dalyvių¹⁰⁸, t. y. vidutiniškai 118–160 lankytojų per kalendorinę metų dieną. Jau tuo metu į tokias keliones ypač išitraukdavo NSDAP veikiamas jaunimas. Pastarajai partijai įsitvirtinus valdžioje ir Tanenbergui suteikus valstybinio monumento statusą, per Hitlerjugendo, nacistines mergaičių (*Bund Deutscher Mädel*) ir moterų (*NS-Frauenschaft*) organizacijas ir NSDAP įtakon perėjusias karių sąjungas Tanenbergo memorialo lankymas tapo jau kone privaloma visuomenės „politinio švietimo“ dalimi¹⁰⁹. 1936 m. išleistame Vokietijos jaunimo turistinių namų sąjungos kelionių vadove po provinciją¹¹⁰ šio memorialo nuotrauka puikavosi pati pirmoji kaip esminė visos Rytų Prūsijos reprezentacija, o Tanenbergo, mūšių laukų ir didvyrių kapų lankymas buvo įtrauktas kone į pusę iš daugiau kaip 30 jaunimui siūlytų turistinių maršrutų po provinciją. Vienas tokių siūlymų pėstiesiems keliautojams buvo septynias dienas skirti vien tik Tanenbergo mūšio laukui.

NSDAP valdymo laikotarpiu stebimas pokytis, kai vėl imta plačiau išnaudoti Rytų Prūsijos kaip karo mūšių ir didvyrių kapų žemės įvaizdį. Prie jo vystymo itin prisidėjo Didžiojo karo veteranas plk. ltn. Waltheris Grosse. Jo autorystei priklauso ne vienas tekstas, turėjęs keliautojams pateikti informacijos apie provincijoje esančius tokio pobūdžio lankytinus objektus, įskaitant 1939 m. publikotą specialų kelionių vadovą¹¹¹. Viena jį minėto 1936 m. leidinio, skirto keliaujančiam jaunimui, tekstų, *Rytų Prūsijos mūšių laukai ir didvyrių kapai*, plk. ltn. W. Grosse stengėsi atskleisti visą kelionių po kautynių ir palaidojimo vietas esmę: teigta, esą mūšių laukai yra paženklinę Rytų Prūsiją jau nuo ordino laikų; vargu ar esama kito vokiškos žemės gabalėlio, kuriame būtų pralieta tiek kraujo ir kurio praeitis būtų tiek herojiška; pasiekęs Didžiojo karo laikus, autorius pagaliau aiškiai leido suprasti – Rytų Prūsija yra vienintelė teritorija Vokietijos ribose, paženklinta jos gynėjų mūšių laukais ir kapais, kuriuos atsidėkodami visi vokiečiai turi galimybę netrukdomai prižiūrėti¹¹². Prieš pat Antrąjį pasaulinį karą tokio pobūdžio

¹⁰⁷ *Ostpreussen, Danzig, Memelgebiet*. Leipzig, 1931; *Ostpreußen*. Hg. F. Taeuber. Berlin, 1931.

¹⁰⁸ MASCHKE, Erich. Die Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. Iš: *Tannenberg. Deutsches Schicksal – Deutsche Aufgabe*. Hg. vom Kuratorium für das Reichsehrenmal Tannenberg. Oldenburg i. O., Berlin, 1939, S. 216.

¹⁰⁹ KOSSERT, Andreas. *Ostpreussen. Geschichte und Mythos*. München, 2008, S. 214.

¹¹⁰ *Wanderführer durch Ostpreußen*. Hg. vom Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen, bearb. durch den Landesverband Ostpreußen DJH. Berlin, 1936.

¹¹¹ GROSSE, Walther. *Führer über die ostpreußischen Schlachtfelder*. Königsberg, 1939.

¹¹² GROSSE, Walther. *Ostpreußische Schlachtfelder und Heldengräber*. Iš: *Wanderführer durch Ostpreußen* (DJH-Wanderführer, Bd. 2). Hg. vom Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen, bearb. durch den Landesverband Ostpreußen DJH. Berlin: Limpert, 1936, S. 39–43.

turizmas Rytų Prūsijoje buvo jau tiek išsiplėtojęs, kad kelionių vadovus po „atmintinas Didžiojo karo vietas“ ėmė leisti atskiri provincijos miestai¹¹³.

Taigi karo ženklai per 4-ąjį deš. užėmė vis labiau pastebimą vietą jaunimo edukacijoje. Suaugusieji savo ruožtu irgi turėjo progų su jais susipažinti dalyvaudami vadinamosiose „vokiškosiose kelionėse po Rytų Prūsiją“ (*Ostpreußenfahrt, Ostpreußenreise*), kurios ėmė plėtotis dar 3-iajame deš. kaip tam tikra reakcija į Versalio tvarką (kuri „Lenkijos koridoriumi“ fiziškai suskaidė Vokietijos žemes į dvi dalis).

Tarp lankytinų Rytų Prūsijoje objektų, susijusių su karu, būta ir kelių provincijoje sukurtų muziejų ekspozicijų. Minėtoji Tėvynės atminimo halė Lécene turėjo bene seniausią tokio pobūdžio ekspoziciją. Pradžią jai davė Bojeno tvirtovės komendanto plk. J. von Bussės pradėta formuoti kolekcija, kurios oficialus atidarymas įvyko dar 1916 m. vasario 27 d. Muziejus nebuvo kuriamas vien tik karo įvykiams perteikti; jo kolekcijoje, be Garbės halėje eksponuotų Rytų fronto generolų paveikslų ir Karo istorijos skyriaus su trofėjų, dokumentų ir įvairių daiktų iš Léceno tvirtovės apgulties laikų rinkiniu, taip pat buvo vadinamasis Bussės priešistorės rinkinys bei Mozūrijos kambarys, reprezentavęs regioninį savitumą. Visgi su Didžiuoju karu susiję eksponatai nuo pat pradžių sudarė didžiąją kolekcijos dalį, o papildomą svarbą šiai kolekcijai suteikė faktas, kad ji buvo kaupiama būtent Lécene – Rusijos apgultį atlaikiusioje tvirtovėje, kurioje aštuonis mėnesius buvo įsikūręs vyr. karo vado Rytuose P. von Hindenburgo štabas ir gimė pastarojo „genialiosios mintys“. 1918 m. liepos 11 d. Tėvynės atminimo halės rinkiniai buvo perduoti Léceno miestui¹¹⁴. Kiek karo istorijos kolekcija šiame muziejuje buvo plėtojama jam tapus „civiliniam“, nėra aišku. Bent jau muziejaus dešimtmečio proga vietinėje spaudoje pasirodžiusiame straipsnyje labiausiai akcentuota archeologinė rinkinio dalis¹¹⁵. Vis dėlto NSDAP diktatūros metais „karinė“ muziejaus paskirtis buvo eksploatuojama, o ir pats muziejus buvo pervadintas Rytų Prūsijos Didžiojo karo muziejumi (*Vaterländische Gedenkhalle – Ostpreußisches Weltkriegsmuseum*)¹¹⁶. Kitas Didžiajam karui skirtas nedidelis muziejus (*Kriegsmuseum*) 4-ajame deš. veikė Vulpingo ež. Hertos saloje, netoli Alenšteino¹¹⁷. Tam tikrų nuorodų į karą būta ir Karaliaučiuje veikusio „Prussia“ muziejaus Moskovitų salėje įrengtoje senosios Prūsijos sausumos karinių dalinių ir karo laivyno

¹¹³ P vz., HOEPEL, Otto. *Führer über die Gedenkstätten des Weltkrieges um Lyck*. Lyck, [1939].

¹¹⁴ Plg. BRUNNER, Gottfried. *Die Vaterländische Gedenkhalle der Feste Boyen. ein Führer durch ihre Sammlungen*. Lötzen, 1917; *Unser Ostpreußen. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*. 1. Teil: *Bilder aus dem Weltkrieg. Anhang: Bilder aus Kurland und Führer durch die ostpreußischen Schlachtgebiete*. Hg. F. Swillus. 2. Aufl. Leipzig, Berlin, 1918, S. 176–177. Dar apie muziejaus kūrimą žr. KARCZEWSKI, Maciej. *Wojenna geneza giżyckiego muzeum*. Iš: *Dziedzictwo Wielkiej Wojny w krajobrazie powiatu giżyckiego*. Red. R. Kempa. Giżycko, 2015, s. 51–67.

¹¹⁵ LEHNERT, Richard. *Zehn Jahre vaterländische Gedenkhalle in Lötzen*. *Lötzener Zeitung*, 1926 02 17.

¹¹⁶ Tokiu pavadinimu jis minimas jau 1936 m.: *Wanderführer durch Ostpreußen* (DJH-Wanderführer, Bd. 2). Hg. vom Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen, bearb. durch den Landesverband Ostpreußen DJH. Berlin: Limpert, 1936, S. 204.

¹¹⁷ Jį mini *Wanderführer durch Ostpreußen* (DJH-Wanderführer, Bd. 2). Hg. vom Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen, bearb. durch den Landesverband Ostpreußen DJH. Berlin: Limpert, 1936, S. 200 bei BAEDEKER, Karl. *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*. Leipzig, 1943, S. 29.

istorijos ekspozicijoje¹¹⁸. Ar skyrė dėmesio Didžiajam karui ir jo eksponatams rinkti ke-
liolika Rytų Prūsijoje tarpukariu veikusių kraštotyros muziejų, nežinome: dauguma jų
orientavosi į etnografinius ir archeologinius eksponatus. Tačiau reikia manyti, kad kartu
su Tanenbergo memoriale įrengta ekspozicija minėtieji muziejai bent jau besilankiusiems
pietinėje Rytų Prūsijoje sudarė galimybę suvokti karą per „rytprūsietišką“ prizmę, t. y.
kaip naratyvą apie didvyrius, nacionalinį pasiaukojimą, ypatingą Rytų Prūsijos ir, žinoma,
Hindenburgio misiją sergint visą Vokietiją nuo „aziatų ordų“.

Tame naratyve, kaip jau yra parodęs Robertas Traba, būta dar vieno svarbaus dėmens,
susijusio su Rytų Prūsijos pokariniu atstatymu. „Iš pelenų prisikėlusios“ provincijos
vaizdinys buvo svarbus tarpukariu formuojant simbolines sąsajas su Vokietija, įtvirtinant
Rytų Prūsijos kaip vokiškumo forposto, vokiškosios *Kultur* (t. y. civilizacinės) oazės sla-
viškuose rytuose savivaizdį¹¹⁹. Nuolat akcentuota, kad „atstatymas“ vyko padedant visai
Vokietijai. Maža to, jo metu buvo iš esmės perstatyta ne vieno miestelio centrinė dalis,
užstatant jas „vokiško stiliaus“ architektūra. Tai irgi stiprino buvimo Vokietijos sudėtyje,
priklausymo „vokiškajam arealui“ ir kartu Didžiojo karo reikšmės „įsitvirtinimui“ tame
areale pajautą Rytų Prūsijoje. Svarbu paminėti ir tai, kad tarp Rytų Prūsijos ir Klaipėdos
krašto šiuo atveju būta esminio skirtumo – pastarajame analogiškų bandymų pajungti
Didžiajam karui teiktas reikšmes Klaipėdos kraštui, jo savitumui reprezentuoti nėra
fiksuojuama.

2.4. Ritualai. Tam tikroje naratyvinėje struktūroje funkcionuojančioms reikšmėms
atgaminti yra būtini ritualai ir ceremonijos, užtikrinantys konkrečios informacijos
reprodukcavimą periodiškumą, taigi ir jos nuolatinį atminimą. Dalyvavimas skirtingo
turinio ceremonijose bei ritualuose konsolidavo ir skirtingų reikšmių, teikiamų karui,
atsiminimų bendruomenes. Kokių sąlygų joms reikštis būta Rytų Prūsijoje bei Klaipėdos
krašte ir ką tai pasako apie paties karo reikšmę?

Pirmasis skirtumas, svarbus, lyginant abi teritorijas, iš esmės buvo padiktuotas jų
skirtingos politinės priklausomybės. Kaip ir likusioje Vokietijoje, Rytprūsiauose pagrindi-
nė periodinių ritualų minėjimo diena Veimaro respublikos laikotarpiu ilgainiui tapo
Volkstrauertag. Klaipėdos krašte šios dienos minėjimo iniciatyva nebuvo palaikoma.
Žuvusieji kare čia buvo prisimenami kartu su visais kitais mirusiaisiais per konfesinę
Evangelikų bažnyčios šventę, Mirusiųjų sekmadienį (*Totensonntag*). 1933/34 m. cezūra,
kai minėtoji gedulo šventė Vokietijoje buvo paversta didvyrių atminimo švente, yra svarbi
Rytų Prūsijai, bet neaktuali Klaipėdos kraštui. Čia perėjimas prie nacionalsocialistinių
Heldengedenntag minėjimų įvyko tik 1938–1939 m., dar prieš tai, kai kraštas buvo vė-
lei prijungtas prie Vokietijos. Tą rodo tiek Mirusiųjų sekmadienio 1938 m. (lapkričio
20 d.) minėjimo turinys, kai pagrindiniu šventės akcentu tapo nebe žuvusiųjų kare, bet
didvyrių ir Klaipėdos krašto kankinių, atsiradusių dėl Lietuvos priespaudos, atminimas,

¹¹⁸ Moskowitersaal historische Erinnerungsstätte. *KHZ*, 1929 06 18, Nr. 279.

¹¹⁹ TRABA, Robert. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutschen Provinz: eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück: fibre, 2010, S. 229 ir kitur.

ties ir faktas, kad po kelių mėnesių, t. y. 1939 m. kovo 12 d., vėl buvo pakartota, tik tiek kuklesniu mastu, faktiškai visa ceremonija, įvykusi 1938 m. lapkričio mėn., dabar jau aiškiai įvardijant tai nacistinei Vokietijai būdingu terminu *Heldengedenktag*¹²⁰.

Nepaisant šių skirtumų, bent jau iki 3-iojo dešimtmečio pabaigos tarp *Volkstrauertag* minėjimų Rytų Prūsijoje ir žuvusiųjų pagerbimo per *Totensonntag* Klaipėdos krašte būta ir panašumų. Abiem atvejais tai nebuvo valstybės šventės. Minėjimai buvo organizuojami koordinuota visuomenine iniciatyva, o toje visuomenėje, tiek viename, tiek kitame regione, būta susiskaldymo, kurio šaknys buvo iš esmės identiškos ir kuris, žinoma, ypač ryškėjo didžiuosiuose miestuose.

Klaipėdoje organizuotu kasmetiniu karo aukų atminimu kurį laiką po karo rūpinosi tik Karo sužalotųjų ir netekusiųjų maitintojų sąjunga. Per Mirusiųjų sekmadienį ši sąjunga miesto viešosiose salėse rengdavo atminimo vakarus, kurių metu buvo sakomos atminimo kalbos ir renkamos aukos per karą tėvų netekusiems vaikams. Nuolatinis tokių renginių „partnerių“ buvo tapusi ne mažiau kairuoliška nei Karo sužalotųjų sąjunga Darbininkų giedotojų draugija, rengdavusi per atminimo vakarus chorinius pasirodymus. Nuo 1925 m. su sąjunga bendradarbiavo ir miesto teatras. Šias atminimo formas, kurioms palaikyti daugiausia telkdavosi darbininkai ir kairiosios pakraipos sluoksniai, apie 1925 m. papildė priešingos politinės stovyklos inicijuotas naujas Mirusiųjų sekmadienio akcentas – ceremonijos Klaipėdos didvyrių kapuose. Kuklių vietinės karių sąjungos inicijuotą dviejų vainikų padėjimo ceremoniją, įvykusią 1925 m., vėliau papildė kur kas masiškesni renginiai, kurių nuolatinėmis dalyvėmis tapo daugiausia konservatyviai nacionalistinės organizacijos – Klaipėdos karių sąjunga, Jūros žvejų sąjunga, Klaipėdos krašto mokytojų sąjunga, giedotojų draugijos „Liedertafel“, „Liedersfreunde“ ir Valdininkų giedotojų draugija¹²¹. Tad 3-iojo deš. pabaigoje Pasaulinio karo aukų kasmetiniai minėjimai Klaipėdoje, galima sakyti, buvo susiskaidę į dvi stovyklas. Pirmojoje dalyvavo daugiausia darbininkai ir nukentėjęs kare, antrojoje daugiausia telkėsi konservatyvieji ir nacionalistiškai nusiteikę sluoksniai.

Panašaus susiskaldymo kurį laiką būta ir Rytų Prūsijoje, ypač Karaliaučiuje. Pirmiesiems pokario metams Rytų Prūsijoje būdingas bendruomenės sutelkimo požiūriu itin fragmentuotas karo atminimas. Daugelis institucijų ir organizacijų rengė žuvusiųjų atminimo vakarus, apribotus siaura „saviškių“ terpe. Taip, pvz., 1919 m. kovo mėn.

¹²⁰ Plačiau apie tai žr. SAFRONOVAS, Vasilijus. *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 20). Wiesbaden: Harrassowitz, 2015, S. 77–79.

¹²¹ Pagal renginių aprašymus iš: Geistliche Musikausführung in der Johanniskirche. *MD*, 1921 11 19, Nr. 271; Totensonntag. *MD*, 1921 11 20, Nr. 272; Totengedächtnisfeier. *MD*, 1921 11 22, Nr. 273; Die Toten-Gedenkfeier [ir] Bußtag-Konzert. *MD*, 1924 11 19, Nr. 273; Totenfestfeier der Kriegsbeschädigten. *MD*, 1924 11 25, Nr. 277; Bußtag-Konzert [ir] Die Gedenkfeier für die Gefallenen. *MD*, 1925 11 18, Nr. 271; Gedenkfeier für die im Weltkrieg Gefallenen. *MD*, 1925 11 20, Nr. 272; Vom Sonntag. *MD*, 1925 11 24, Nr. 275; Der gestrige Totensonntag [ir] Musikalische Gedächtnisfeier am Totensonntag. *MD*, 1927 11 22, Nr. 273; Der Sonntag der Toten. *MD*, 1928 11 27, Nr. 279; Vom Totensonntag. *MD*, 1929 11 26, Nr. 277.

Karaliaučiaus menų akademija atidarė parodą, skirtą iš fronto grįžusiems ir kare žuvusiems šios mokyklos studentams; balandžio mėn. atminimo vakarą, skirtą savo žuvusiems nariams pagerbti, surengė Karaliaučiaus gimnastai; gegužės mėn. vyrų giedotojų draugija „Liederfreunde“ surengė atminimo renginį saviškiams iš karo negrįžusiems nariams atminti Karaliaučiaus Maxo Aschmanno parke ir t. t.¹²² Į gausenę bendruomenę apeliavo bažnyčios, bet jos stengėsi sutapatinti žuvusiųjų pagerbimą su konfesinio kalendoriaus šventėmis. Kadangi pagrindinių konfesijų Rytų Prūsijoje buvo dvi – evangelikų ir katalikų¹²³, nė viena jų bažnyčių savaisiais minėjimais irgi nesugebėjo patraukti savo pusėn visų sluoksnių atstovų. Pagrindinis nukentėjusiųjų kare atstovas – Reicho karo sužalotųjų ir netekusiųjų maitintojo sąjunga – Karaliaučiuje tuo laiku organizavo masinius renginius, kurie buvo skirti ne tiek žuvusiems pagerbti, kiek aukoms rinkti, siekiant bent kiek pagerinti nukentėjusiųjų padėtį. Tą patį panašiais būdais bandė daryti ir kitos organizacijos. Pvz., 1919 m. vasario 23 d. Karaliaučiaus muzikos mėgėjų draugija surengė koncertą, pavadintą Didvyrių atminimo švente (*Helden-Gedenkfeier*). Grynasis pelnas, surinktas per šį renginį, turėjo būti skirtas našlaičiams. Toji šventė vėliau kartota dar kelis kartus¹²⁴. Pagaliau būta dar ir konservatyviųjų sluoksnių, kurių vieša raiška, kiek prislopinta revoliucijos bei darbininkų ir kareivių tarybų veiklos, vėl itin suaktyvėjo paaiškėjus Versalio taikos sutarties sąlygoms. Pastarieji sluoksniai pokariu toliau palaikė karo metais pradėjusią klostytis miestų ir miestelių „išvadavimo“ nuo Rusijos okupacijos, svarbių kautynių metinių minėjimo tradiciją. Per karą ši tradicija apėmė ne vien Tanenbergo pergalės minėjimą, vadinamąją Tanenbergo šventę (*Tannenbergfeier*), vykusią kasmet nuo 1915 m., bet ir įvairias mažareikšmes kautynes, kurių atminimas buvo aktualizuojamas lokalinėse bendruomenėse, kaip antai 1915 m. rugpjūčio 19 d. įvykusi Kraupiško kautynių metinių atminimo šventė¹²⁵. Pokariu ji labiausiai susikoncentravo į Tanenbergą: 1919 m. rugpjūčio 31 d. pirmąją po karo *Tannenbergfeier* surengė ne kas nors kitas, o telkti visuomenę Rytų Prūsijos teritoriniam vientisumui sukurta organizacija *Ostdeutscher Heimatdienst*¹²⁶. Būtent šios šventės metu, t. y. per penktąsias Tanenbergo pergalės metines, pirmąkart nuskambėjo idėja transformuoti mūsų lauką į „šventovę“ nacionaliniams susibūrimams. Taigi konservatyvieji sluoksniai, toliau palaikydami karo metų retoriką, stengėsi išnaudoti karui suteiktas reikšmes siekdami iš naujo mobilizuoti visuomenę. Dešinieji sluoksniai įsipareigojo ir vėliau palaikyti šią iniciatyvą: 1920 m.

¹²² ULBRICH, Ant[on]. Kunstaustellung der Zurückgekehrten. *KHZ*, 1919 03 03, Nr. 104; Kriegsgedenkfeier der Königsberger Turnerschaft. *KHZ*, 1919 04 17, Nr. 182; Helden-Gedenkfeier. *KHZ*, 1919 05 27, Nr. 245.

¹²³ Nors evangelikai 1925 m. sudarė 83,8 proc. provincijos gyventojų, katalikų būta 15 proc. ir jie buvo kompaktiškai susitelkę daugiausia Varmijoje ir Vakarų Prūsijoje, sudarydami daugumą Alenšteino, Heilsbergo, Rėselio, Štumo apskrityse ir Alenšteino mieste.

¹²⁴ [Skelbimas] Helden-Gedenkfeier. *KHZ*, 1919 02 19, Nr. 84; Heldengedenkfeier. *KHZ*, 1919 02 22, Nr. 89; Heldengedenkfeier in der Schloßkirche. *KHZ*, 1919 02 25, Nr. 93; Wiederholung der Heldengedenkfeier. *KHZ*, 1919 02 27, Nr. 97; Heldengedenkfeier. *KHZ*, 1919 03 15, Nr. 126.

¹²⁵ Yra išlikęs originalus šią šventę vaizduojantis atvirukas.

¹²⁶ VOGELSANG, Ernst. Aus der Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. Iš: *Zwischen den Weltkriegen*. Teil II: *Kultur im Preußenlande der Jahre 1918 bis 1939*. Hg. U. Arnold. Lüneburg, 1987, S. 75.

Tanenbergo atminimo šventė mūšio lauke rugpjūčio mėn. pab. buvo surengta kaip Rytų Prūsijos sporto savaitės renginys, o rugsėjo mėn. atskirą „politiškai neutralią“ šventę dešinieji visuomenininkai surengė Karaliaučiuje¹²⁷. Pagaliau daugelyje provincijos kampečių ši šventė tapo kasmetiniu ritualu, kuriam ypač stengtasi angažuoti moksleivius¹²⁸.

Skirtingų karo įprasminimų ir su karu susijusių ceremonijų paletė, nors ilgainiai pamažu ir homogenizavosi (provincijoje tai vyko daugiausia Bažnyčios ir karių sąjungų pastangomis), visgi dar ilgai netapo vienspalvė. Jau 1921 m. Tanenbergo šventėje aiškiai reiškėsi politinės prieštaros, demonstracijos ir antidemonstracijos, kurios Karaliaučiuje praėjo ramiai, tačiau Įsrutyje atvedė iki kraujo praliejimo¹²⁹. Kai vėliausiai nuo 1925 m. bent didesniuose miestuose ir Rytų Prūsijoje pradėta kasmet minėti *Volkstrauertag*, socialinės konsolidacijos tiems minėjimams bet koku atveju stigo. Pvz., žydų karo veteranai, nors metų metus akivaizdžiai rodė palaikantys šios šventės idėją, dažniausiai apsiribodavo uždariais renginiais miestų ir miestelių sinagogose. Kitaip vargu ar galėjo būti: juk nacionalinė gedulo diena buvo parinkta sekant Vakarų krikščioniškų bažnyčių liturginiu kalendoriumi. O Mozūrijoje gyventojams buvo labiau priimtina bažnytinė *Totensonntag*¹³⁰, bet ne „pasaulietinė“ *Volkstrauertag*. Pagaliau ir kasmetiniai Tanenbergo minėjimai mokyklose nebuvo vertinami vienodai: kaip mano R. Traba, dėl sąmoningos socialdemokratinės Prūsijos vyriausybės ir mokyklas kuravusių valdžios organų provincijoje politikos neremti „dešiniųjų“ švenčių¹³¹.

Aiškūs heterogeniškumas vertinimuose, kas ir kaip turi būti minima iš to, kas susiję su karu, Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte pasireiškė bent 3-iajame deš., kartu nulemdamas ceremonijų ir ritualų pobūdžio partiškumą. Bandymai jį įveikti, galima sakyti, buvo svarbiausioji tendencija, pasireiškusi jau 4-ajame deš. ir pasibaigusi, kaip žinia, vienareikšmės karo traktuotės ir vienareikšmio jo ritualizavimo primetimu.

Tiesa, svarbu paminėti, kad, be ritualų, kurie pretendavo įtraukti visus bendruomenės sluoksnius, Rytų Prūsijoje visą tarpukarį pasireiškė daugybė vienkartinų ceremonijų, apeliavusių į praėjusį karą. Tos ceremonijos daugiausia kilo iš sluoksnių, kurie savo socialinį statusą tebegrindė senosiomis imperijos laikų vertybėmis. Pvz., kai Gumbinės mieste 1924 m. buvo švenčiama jo 200-oji įkūrimo sukaktis, per miestą žygiavo karo veteranai, apsirengę Gumbinėje iki karo dislokuotų kariuomenės dalinių Didžiojo karo laikų uniformomis¹³². 1927 m. Reichsveras surengė šventę, kurios metu „Prussia“ muziejui

¹²⁷ Gedenkfeier der Schlacht bei Tannenberg. *KHZ*, 1920 03 26, Nr. 146; Tannenberg-Gedenkfeier. *KHZ*, 1920 07 22, Nr. 340; [Skelbimas] Tannenberg-Feier. *KHZ*, 1920 09 01, Nr. 409.

¹²⁸ TRABA, Robert. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutschen Provinz: eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück: fibre, 2010, S. 355, 360, 390.

¹²⁹ Königsberg im Jahre 1921. *KHZ*, 1921 12 31, Nr. 612.

¹³⁰ TRABA, Robert. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutschen Provinz: eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück: fibre, 2010, S. 355, 357.

¹³¹ Ten pat, S. 415–416.

¹³² *Stadt und Kreis Gumbinnen. Eine ostpreussische Dokumentation*. Zusammengestellt von R. GRENZ. Marburg / Lahn, 1971, Abb. 161.

Karaliaučiuje buvo iškilmingai perduota dvi dešimtys imperijos laikų karinių dalinių, dislokuotų Rytų ir Vakarų Prūsijoje, vėliavų¹³³. Kaip minėta, faktiškai kasmet kuriame nors mieste ar miestelyje organizuotų karo veteranų iniciatyva būdavo iškilmingai atidengiami paminklai ar memorialiniai akcentai. Tačiau reikia pastebėti, kad daugelis tų paminklų, panašiai kaip ir ant pastatų kabintos atminimo lentos, dažnai atlikdavo tik informacinį vaidmenį. Vienkartiniai atidengimo ceremonijai praėjus, retas tokių paminklų būdavo „įveiklinamas“, t. y. įtraukiamas į kasmetinius ritualus.

Šis teiginys nėra taikytinas paminklams didvyrių kapuose ir didvyrių giraitėse, bet tik todėl, kad jų lankymas Rytų Prūsijoje buvo tapęs kone privaloma mokyklinio ugdymo dalimi¹³⁴. Netaikytina tai ir Tanenbergui, bet su juo susijusios įvairiausios ceremonijos išskirtinės, mat, pirma, Tanenbergo memorialą buvo bandoma paversti pagrindiniu provinciją reprezentuojančiu simboliu, antra, būtent jis leido tiems Rytų Prūsijos gyventojų sluoksniams, kurie tapatinosi su konservatyviosiomis vertybėmis, tokių tapatinimąsi ir priklausomumą senajai sistemai aiškiai išreikšti dalyvaujant daugelyje ceremonijų. Viena tokių įvykių, pvz., 1929 m. rugpjūčio 25 d., kai 15-ųjų Tanenbergo pergalės metinių proga, dalyvaujant kariuomenės, karo veteranų organizacijų atstovams ir aštuoniasdešimties tuo metu jau sulaukusiam gen. feldmaršalui A. von Mackensenui, memoriale buvo iškilmingai pašventinta apie 60 mūšyje dalyvavusių Vokietijos imperijos kariuomenės pulkų garbės lentų¹³⁵. Išskirtinę svarbą Tanenbergas išlaikė ir nacionalsocialistų valdymo laikotarpiu. Nors po 1933 m. vienkartinį ceremonijų, apeliuojančių į karą, Rytų Prūsijoje daugėjo (pvz., buvo bandoma reabilituoti kautynių metinių minėjimo tradiciją, 1934 m. Gumbinėje minint Gumbinės mūšio 20-metį¹³⁶), Tanenbergas liko vienu iš nedaugelio su karu susijusių simbolių, kuris buvo pajungtas nuolatinei ritualizacijai. Visgi svarbu suvokti ir tai, kad reikšmė, kuri Tanenbergui buvo suteikta 1933 m.¹³⁷ ir vėliau, palaidojus memoriale P. von Hindenburgą, didele dalimi rėmėsi jau sukurtu šios vietos telkiančiuoju potencialu. Nacionalsocialistai tik sugebėjo išnaudoti tai, kas Rytų Prūsijoje buvo aktualu

¹³³ Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 05 02, Nr. 17, S. 135.

¹³⁴ TRABA, Robert. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutschen Provinz: eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück: fibre, 2010, S. 360–361.

¹³⁵ *Tannenberg. Deutsches Schicksal – Deutsche Aufgabe*. Hg. vom Kuratorium für das Reichsehnenmal Tannenberg. Oldenburg i. O., Berlin, 1939, S. 215.

¹³⁶ Minėjime vėlgi dalyvavo gen. feldmaršalas A. von Mackensas: *Stadt und Kreis Gumbinnen. Eine ostpreußische Dokumentation*. Zusammengestellt von Rudolf Grenz. Marburg/Lahn, 1971, Abb. 110–116; *Gumbinnen. Stadt und Land. Bilddokumentation eines ostpreußischen Landkreises, 1900–1982*. Bd. I. Zusammengestellt von H. Sticklies, D. Goldbeck. Bielefeldt, 1985, S. 469–472.

¹³⁷ Vos įsitvirtinus NSDAP valdžioje, 1933 m. rugpjūčio 27 d. Tanenberge buvo surengta pompastiška „valstybės aktu“ (*Staatsakt*) pavadinta ceremonija, kurioje dalyvavo NSDAP vadovybė, Ministrų kabinetas su A. Hitleriu priešaky ir prezidentas P. von Hindenburgas (ceremonijai atminti buvo išleista atskira knyga: *Tannenberg 1914–1933. Ein Gedenkbuch für das deutsche Volk*. Berlin, [1933]). Plevėsuojant nacių vėliavoms, diktatūrą Vokietijoje jau pradėjusi įvedinėti NSDAP aiškiai pademonstravo šio monumento simbolinio užvaldymo ir kartu pasipelnymo iš Hindenburgo kulto ketinimą. Pirmoji A. Hitlerio apsilankymo Tanenberge inscenizacija buvo surengta dar 1932 m. balandžio mėn. (apie šį vizitą žr. ROHRER, Christian. *Nationalsozialistische Macht in Ostpreußen*. München, 2006, S. 196–197).

dešiniesiems ir kraštutiniams dešiniesiems sluoksniams, pakreipdami ankstesnių ritualų reikšmę savajam kilmės mitui įtvirtinti.

Vietoje išvadų. Didžiojo karo sureikšminimo etapai

Didžiajam karui teiktų reikšmių perteikimo Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte formos, aptartos antroje straipsnio dalyje, pirmiausia, žinoma, leidžia konstatuoti, kad tarp komunikacinio turinio, galėjusio atitikti žmonių šiame regione išgyventas karo patirtis, ir to, kaip karas buvo aktualizuojamas viešai, būta nuolatinės prarajos, kurios plotis siaurėjo ir plėtėjo priklausomai nuo konkretaus laikotarpio. Reikšminiam turiniui apie karą, kuris cirkuliavo viešojoje erdvėje ir buvo išreiškiamas įvairiomis medijomis ir praktikomis, didelę įtaką darė ne tik diskurso kontrolės ar politinio susitelkimo lygis, bet ir konkrečių socialinių grupių veiksmas, kuriai reikštis skirtingais laikotarpiais irgi būta nevienodų sąlygų. Šią svarbiausią išvadą detalizuoja toliau išskiriami konkretūs Didžiajam karui teiktų reikšmių perteikimo etapai ir jiems būdingi bruožai.

Pirmuoju tokiu etapu laikyčiau dar karo laikotarpį pirmiausia todėl, kad būtent per karą cenzūros sąlygomis buvo įtvirtintas diskursas, apibrėžęs, kas laikytina pergale, kas yra didvyriai, būtent tada buvo pradėtos formuoti konkrečios praktikos kapų įrengimo, priežiūros srityje, imta statyti pirmuosius paminklus, formuojant reikšmes, kuriomis įprasminti žuvusieji kare. Trumpai tariant, būtent karo metu klostėsi reikšmių perteikimo praktikos, kurios tarytum kokie pavyzdžiai buvo palaikomi ir vėlesniu laikotarpiu. Ypač tai pasakytina apie tuos karo metus šias praktikas palaikiusius socialinius sluoksnius, kurių neišblaškė revoliucija ir kurie pokariu sugebėjo vėl susitelkti.

Turinio prasme karo metu suformuota ir vėliau eksploatuota „didvyrių terpė“ pirmiausia atsirado dėl poreikio išnaudoti konkrečius simbolius karo propagandai skleisti. Be straipsnyje jau minėtų faktų, parodančių akivaizdų generolų vyravimą šioje terpėje, paminėtina, kad karo metais visi keturi Karaliaučiaus universiteto fakultetai paskelbė P. von Hindenburgą savo garbės daktaru¹³⁸. Jis tapo Alenšteino, Elbingo, Freištato, Įsruties, Karaliaučiaus, Klaipėdos, Liuko, Marienburgo, Rozenburgo, Stalupėnų, Tilžės, Vokiečių Ylavos miestų garbės piliečiu. Alenšteinas savo garbės piliečiais taip pat buvo paskelbęs gen. Friedrichą von Scholtzą ir gen. O. von Belową¹³⁹, Įsrutis – gen. E. Ludendorffą ir gen. O. von Belową¹⁴⁰, tą patį Tilžė padarė 1916 m.¹⁴¹, Karaliaučius garbės piliečiu 1918 m. irgi tapo gen. O. von Belowas¹⁴². Hindenburgas, Ludendorffas, Mackensenas ir kt. herojinių figūrų

¹³⁸ KOSSERT, Andreas. *Ostpreussen. Geschichte und Mythos*. 3. Aufl. München, 2008, S. 210.

¹³⁹ *Adreßbuch Regierungshauptstadt und Landkreis Allenstein 1927*. [Allenstein, 1927], nenum. p.

¹⁴⁰ *Einwohnerbuch für Insterburg mit Abbauten 1928*. [Insterburg, 1928], S. xi.

¹⁴¹ KIRRINNIS, Herbert. Ehrenbürger der Stadt Tilsit. 3. Teil. *Tilsiter Rundbriefe*, 1975/76, Nr. 5, S. 14–16.

¹⁴² *Einwohnerbuch von Königsberg und den Vororten 1935*, 83. Jhg. Königsberg, 1935, S. 4.

rų reikšmė buvo įtvirtinama ir per mokykloms skirtus specialius vadovėlių skaitinius¹⁴³, homogeniškai vaizdavusius karą ir turėjusius išmintingo vadovavimo, didžiųjų pergalių vaizdiniais angažuoti jaunąją kartą palaikyti karą. Antra vertus, didvyrių giraičių ir didvyrių kapinių įrengimo kampanija, startavusi karo metais, suteikė galimybę integruotis į „didvyrių“ kategoriją ir eiliniams kariams, bet tik tuo atveju, jeigu jie žūdavo už tėvynę.

Be jokios abejonės, tokios karui teiktos reikšmės šiuo laikotarpiu iš esmės prasilenkė su tuo, ką apie karą norėjo girdėti jame artimųjų, turto netekę, karo nelaisvę ar netgi tremtį į Rusijos gilumą patyrę šimtai tūkstančių rytprūsiečių. Aktualizuoti realias jų karo patirtis kol kas būta galimybių tik privačioje erdvėje. Tiesa, provincijos valdžia demonstravo rūpestį nukentėjusiųjų kare interesais, o propagandos išpūsti *Ostpreußenhilfe* akcijos rezultatai formavo nuomonę, kad rytprūsiečiai savo materialiuose varguose nėra palikti vieni, kad už jų pečių stovi visa Vokietija. Nepaisant to, karo sąlygos pernelyg brutaliai kėsinosi į visas ligtolinio normalumo ribas, o tai negalėjo nesukelti abejonų tiek karu, tiek valdžios legitimumu.

Galimybė siaurinti ketverius karo metus besivėrusią prarają tarp realių karo patirčių ir to, kokios su karu susietos reikšmės transliuotos viešai, tarsi ir atsirado antruoju etapu, kurio sąlygine pradžia galima būtų laikyti karo pabaigą. Tačiau efektyviau šia galimybe pasinaudoti kliudė daugybė faktorių. Pirmiausia imperijos žlugimas destabilizavo ją palaikiusias struktūras, įskaitant kariuomenę, bet taip pat ir karių sąjungas. Staiga paaiškėjo, kad ketverius metus kariai kovojo neaišku už ką: imperatorius atsisakė sosto, o valdžią žaibiškai perėmė socialistinės jėgos, konfliktą su kuriomis buvo užprogramavusi kelis dešimtmečius besitęsusių priešiškų santykių imperijoje patirtis. Karo veteranus tai skatino siekti legitimacijos ir savo imperijos laikų kariuomenėje suformuoto socialinio statuso išlaikymo naujomis sąlygomis. Tam tikra prasme tai padaryti padėjo pokarinės grėsmės Vokietijos, o pirmiausia Rytų Prūsijos, teritoriniam vientisumui, beveik visuotinis nepritarimas Versalio taikos sąlygoms ir kiti pokario reiškiniai. Visa tai realiai kliudė formuotis alternatyviam pasakojimui apie karą, tad apeliacijos į Didįjį karą vadovaujantis karo metais suformuota kategorijų sistema ir vertybėmis aktualumo nenustojo. Be to, santvarkos pasikeitimas daugeliu atvejų nereikšė valstybinių institucijų personalo pasikeitimo. Tai pasakytina ir apie Rytų Prūsijos mokyklas, kuriose stengtasi pasiekti, kad Tanenbergas ir toliau reikštų svarbiausią karo pamoką. Kita vertus, P. von Hindenburgas vis dar buvo laikomas didvyriu iš dalies dėl to, kad po karo jis stojo vadovauti Vokietijos rytinių pasienių, įskaitant Rytų Prūsiją, gynybai (*Grenzschutz Ost*), su šia provincija jį siejo kilmės saitai, ir tas sąsajas jisai demonstravo neretais vizitais, o ir vėliau P. von Hindenburgas nesitraukė iš viešumos, kol 1925 m. pagaliau buvo išrinktas Vokietijos prezidentu.

¹⁴³ Plg., pvz., Rytų Prūsijos mokyklose naudotus priedus, perteikusius karą, iš *Ferdinand Hirts Neues Realienbuch* vadovėlių serijos (1916, 1918); *L. Kahn Meyer und H. Schulze Anschaulich ausführliches Realienbuch* vadovėlių serijos (1917), taip pat originalius Rytų Prūsijos provincijai parengtus ir kelių laidų dar ir pokariu sulaukusius Franzo Swilluso parengtus skaitinius *Unser Ostpreußen* (1917–1922).

Vis dėlto karo metais besiformavusių Didžiojo karo reikšmių konservavimosi tendencijos, paženklusios antrąjį etapą, nebuvo vienintelės. Antruoju etapu toms tendencijoms būta realios alternatyvos. Viešo atminimo apie karą poliarizacija tam tikru mastu reikėsi ir Rytų Prūsijoje bei Klaipėdos krašte. „Didvyrių kapuose“ žuvusiesiems dėmesys rodytas, paminklai ir atminimo ženklai statyti ne vien karių sąjungoms ir buvusių imperijos kariuomenės pulkų veteranų draugijoms bandant konsoliduoti visuomenę savo senajam socialiniam vaidmeniui susigrąžinti – jie statyti ir išreiškiant personalinį ar grupinį gedulą. Šiuo etapu pasireiškę Tanenbergo sureikšminimo atvejai irgi demonstravo poliarizaciją, mat tiek Tanenbergo šventės, tiek monumentas rūpėjo daugiausia dešiniuosius ir konservatyviesiems jėgoms. Galų gale svarbu ir tai, kad Didžiojo karo reikšmių perteikimo daugelis kitai interesų ir pažiūrų stovyklai priklausiusiųjį visai nesuvokė kaip savosios tapatybės įtvirtinimo priemonės; jeigu joms ką ir rūpėjo išspręsti, tai nukentėjusiųjų kare adekvataus socialinio aprūpinimo klausimą. Tai irgi paaiškina, kodėl viešojo bendravimo erdvėje 3-iajame deš. stebima tiek daug vienos spektro pusės iniciatyvų ir tiek mažai kitos.

Esmine antrojo ir trečiojo etapo skirtimi laikyčiau tarpsnį, kada pradėta eliminuoti sąlygas „kitokio“, alternatyvaus, bylojimo apie karą raiškai. Rytų Prūsijoje paskutines galimybes alternatyvų raiškai panaikino po NSDAP įsitvirtinimo valdžioje vykdytas *Gleichschaltung* procesas. Klaipėdos krašte tokios galimybės iš esmės nunyko 1938 m. lapkričio 1 d. Vokietijos reikalavimu Lietuvoje atšaukus karo padėtį. Tačiau abiem atvejais tai veikiau buvo ilgo perėjimo į trečiąjį etapą pabaigos, o ne šio etapo pradžios rodikliai. Dėl jau minėtos antrojo etapo specifikos galimybių alternatyvoms sumažėjo dar gerokai iki tol, o ir turinio požiūriu NSDAP įsitvirtinimas pirma Rytų Prūsijoje, o paskui Klaipėdos krašte itin kardinalių pokyčių perteikiant Didžiojo karo reikšmes, nei kalbant apie tų reikšmių turinį, nei apie jų perteikimo formas, nelėmė.

Esmine perėjimo iš antrojo į trečiąjį etapą tendencija laikyčiau tai, ką būtų galima įvardyti karo atsiminimų nacionalizavimu. Tai buvo bandymas dalies egzistuojančių ir viešumoje cirkuliuojančių vertinimų sugretinimo pagrindu aktualizuoti naratyvą apie karą, kuris įtrauktų kuo didesnę bendruomenės dalį. Tam tikra prasme šitaip stengtasi įveikti problemą, Vokietijoje įvairių politinių aktorių aktualizuotą visą 3-įjį dešimtmetį¹⁴⁴, būtent nacionalinės vienybės trūkumą. Tačiau bendruomenė buvo įtraukiama ne siekiant derinti skirtingas jos narių karo patirtis, bet sukuriant radikalaus pasirinkimo galimybę pritaipyti prie kažkurios vienos „teisingos“ reikšmių sistemos apie karą ir tuomet konsoliduotis prieš oponentus / priešus. Klaipėdos krašte ryškiu šio proceso pradžios indikatoriumi tapo 1930 m. lūžis, kai konservatyviosios jėgos, kurių aplinkai priklausė ir karių sąjungos, bei kairiosios jėgos, atstovavusios nukentėjusiųjų kare interesams, susitelkė „memelenderiško“ monumento statybai, pasukdamos paskui save konsolidacijon tą bendruomenės dalį, kurią kiekviena šių jėgų buvo suorganizavusi. Monumento

¹⁴⁴ Plg. FÖLLMER, Moritz. The Problem of National Solidarity in Interwar Germany. *German History*, 2005, Vol. 23, No. 2, pp. 202–231.

atidengimo metu Klaipėdoje nebuvo pakartota klaida, padaryta 1927 m. šventinant Tanenbergo monumentą, kai nebuvo leista pasisakyti žydų rabinui. Klaipėdoje ceremonijos metu vietinis vyresnysis rabinas kalbėjo kartu su evangelikų ir katalikų kunigais. Maža to, vainikus prie atidengto paminklo dėjo ne tik vokiečių sporto klubai, bet ir žydų sporto klubas „Bar-Kochba“¹⁴⁵. Priešas čia buvo vienintelis, ypač pradėjęs ryškėti 3–4-ojo deš. sandūros įtampose, – Lietuva.

Rytų Prūsijoje panašus simbolinio bendruomenės telkimosi apie lokalius (miestų, apskričių) paminklus žuvusiesiems kare procesas irgi buvo prasidėjęs dar 3-iajame deš. Angažavimasis statyti šiuos paminklus, taip pat dažniausiai iškildavusius lėšų rinkimo principu, jau tuomet niveliavo atsiminimų apie karą skirtynes, viešai perteikiamose karo reikšmėse palikdamas vis mažiau ir mažiau privataus ir versdamas jas vis labiau į bendruomenines. Tokiu būdu tai karo patirčių daliai, kuri iki tol nebuvo perėjusi į aktyviai komunikojamą turinį, galimybė tai padaryti vis siaurėjo. Esminis šio proceso raiškos iki 1933 m. skirtumas nuo vėlesnio etapo pasireiškė tuo, kad nebuvo aiškaus sutarimo, kas laikytina tąja bendruomene. Pvz., žydų karo veteranai ne vieną kartą minėtasias bendruomenės telkimo iniciatyvas bandė palaikyti, ir iki pat 1933-ųjų būta atvejų, kai jų dalyvavimas Rytų Prūsijoje buvo akceptuojamas, bet būta ir tokių atvejų, kai jis buvo blokuojamas. 1933 m. pradėtas *Gleichschaltung* procesas bet kokius neaiškumus šiuo klausimu pašalino. Valdžią perėmusi NSDAP paskelbė, kad dėl karo pralaimėjimo kalti žydai kartu su socialdemokratais, o tie, kuriuos dar karo metais įtraukė į „didvyrių terpę“, buvo prilyginti nacių „partinės kovos“ herojams. Pasiuokojimo bendruomenei ir tėvynei bei narsios žūties kultas vėl tapo esminėmis vertybėmis, kurioms aktualizuoti buvo pajungtos Didžiojo karo reikšmių viešo perteikimo praktikos.

Šaltiniai ir literatūra

1. *Das 1. Masurische Infanterie-Regiment Nr. 146: 1897–1919*. Hg. von der Vereinigung ehemaliger Offiziere des Regiments. Berlin: Tradition Wilhelm Kolk, 1929. 355 S.
2. *90 Jahre Patenschaft 1915–2005 Kassel für Stallupönen/Ebenrode*. 2. Aufl. Leer: Rautenberg, 2005. 112 S.
3. *Adreßbuch der Stadt Marienwerder mit den Vororten Mareese, Marienau und Schäferei für das Jahr 1917*. Bearb. von A. Gadziewski. Marienwerder: Königl. Westpr. Hofbuchdruckerei R. Kanter, 1917. [251 S.]
4. *Adreßbuch für Insterburg mit Abbauten 1919*. Insterburg: Druckerei und Verlagsanstalt G. m. b. H. (vorm. Quandel), 1918. [299 S.]
5. *Adreßbuch Regierungshauptstadt und Landkreis Allenstein 1927*. Allenstein: W. E. Harich Nachf., [1927]. [344 S.]

¹⁴⁵ Den gefallenen Memelländern. MD, 1931 11 22, Nr. 273.

6. ALBINUS, Robert. *Lexikon der Stadt Königsberg Pr. und Umgebung*. 2. Aufl. Leer: Gerhard Rautenberg, 1988. 383 S.
7. ALINGS, Reinhard. *Monument und Nation. Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918* (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, Bd. 4). Berlin, New York: De Gruyter, 1996. xiv+642+[32] S.
8. AUGUSTIN, Albert. *Die Schlachtfelder Ostpreußens und der Fremdenverkehr: Vortrag*. Allenstein: Karl Danehl, [1916]. 14 S.
9. BAEDEKER, Karl. *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*. Leipzig: Karl Baedeker, 1943. lxiv+264 S.
10. BAIRD, Jay W. *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. xvii+329 pp.
11. BARRAN, Fritz. *Städte-Atlas Ostpreussen*. 2. Aufl. Leer: Rautenberg, 1991. 223 S.
12. BEHRENBECK, Sabine. *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole* (Kölner Beiträge zur Nationsforschung, Bd. 2). Vierow bei Greifswald: SH-Verlag, 1996. 688 S.
13. BENDICK, Rainer. *Kriegserwartung und Kriegserfahrung. Der Erste Weltkrieg in deutschen und französischen Schulgeschichtsbüchern (1900–1939/45)* (Reihe Geschichtswissenschaft, Bd. 46). Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1999. viii+508 S.
14. BIELEFELDT, Bruno. *Bilder aus Ostpreussens Not*. München: Georg D. W. Callwey, [1915]. 2+10 Bl.
15. BONK, Hugo. *Die Städte und Burgen in Altpreussen (Ordensgründungen) in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*. Königsberg: Verlag von Ferd. Beyer's Buchhandlung (Thomas & Oppermann), 1895. 146 S.
16. BRUNNER, Friedrich. *Heinrich Lautensack: eine Einführung in Leben und Werk*. Passau: Andreas Haller, 1983. 166 S.
17. BRUNNER, Gottfried. *Die Vaterländische Gedenkhalle der Feste Boyen. ein Führer durch ihre Sammlungen*. Lötzen: Paul Kühnel, 1917. 30 S.
18. BUCHLEIT, Gert. *Das Reichsehnenmal Tannenberg. Seine Entstehung, seine endgültige Gestaltung und seine Einzelkunstwerke*. München: Verlag Knorr & Hirth, 1936. 63 S.
19. Bußtag-Konzert [ir] Die Gedenkfeier für die Gefallenen. *Memeler Dampfboot*, 1925 11 18, Nr. 271.
20. DEHNEN, Max. *Die Kriegsgräber in Ostpreussen von 1914/15* (Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr., XXVII). Würzburg: Holzner, 1966. 241 S.
21. DEHNEN, Max; RASCHDORFF, Walter. *Heldenfriedhöfe in Ostpreußen*. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1939. 31+48 S.
22. Denkmal für das ehem. 3. Grenadierregiment. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1923 04 18, Nr. 90.
23. Das Denkmal für die gefallenen Pioniere. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1923 05 08, Nr. 107.
24. Ein Denkmal für Walter Heymann. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1922 08 11, Nr. 374.

25. Denkmalsfeier in Tilsit. *Memeler Dampfboot*, 1923 06 29, Nr. 149.
26. *Deutsche Heldenhaine*. Hg. im Auftrage der Arbeitsgemeinschaft für Deutschlands Heldenhaine von Willy Lange. Leipzig: J. J. Weber, 1915. 112 S.
27. Ehrenmal für die Gefallenen des Feldartillerie-Regiments Nr. 16. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1922 11 13, Nr. 534.
28. Eine Ehrung Hindenburgs und Ludendorffs in Ostpreußen. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1918 09 30, Nr. 458.
29. Einweihung der Tannenberg-Herberge. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1929 05 10, Nr. 216.
30. Einweihung des Dragoner-Ehrendenkmal. *Memeler Dampfboot*, 1924 07 24, Nr. 172.
31. Einweihung des Tannenbergdenkmals. *Der Schild*, 1927 08 29, Nr. 35, S. 271.
32. Einweihung einer Gedenktafel für die gefallenen Helden. *Der Schild*, 1926 06 07, Nr. 23, S. 182–183.
33. *Einwohnerbuch für Insterburg mit Abbauten 1928*. Insterburg: Ostpreußisches Tageblatt, 1928. [536 S.]
34. *Einwohnerbuch für Insterburg mit Abbauten 1932*. Insterburg: Ostpreußisches Tageblatt, 1932. [647 S.]
35. *Einwohnerbuch für Insterburg und Abbauten 1934*. Insterburg: Ostpreußisches Tageblatt, 1934. [618 S.]
36. *Einwohnerbuch von Königsberg und den Vororten 1935*, Jhg. 83. Königsberg: Hartung, 1935. [680 S.]
37. EKDAHL, Sven. Tannenberg / Grunwald – Ein politisches Symbol in Deutschland und Polen. *Journal of Baltic Studies*, 1991, Vol. 22, No. 4, pp. 271–324.
38. EKSTEINS, Modris. *Rites of Spring: the Great War and the Birth of the Modern Age*. Boston, MA: Houghton Mifflin, 1989. xvi+396+[16] pp.
39. Enthüllung des Wrangel-Kürassierdenkmals. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1923 06 25, Nr. 146.
40. Die Festrede am Künstlermal Nidden. *Memeler Dampfboot*, 1925 07 30, Nr. 176.
41. *Festschrift zur Einweihung des Denkmals für die im Weltkriege Gefallenen des Kirchspiels Angerburg am 25. September 1927*. Zusammengestellt im Auftrage des Kriegervereins Angerburg von C. Fischer. Angerburg: Priddat, 1927. 52 S.
42. FISCHER, Heike. Tannenberg-Denkmal und Hindenburgkult. Hintergründe eines Mythos. Iš: *Unglücklich das Land, das Helden nötig hat*. Hg. Michael Hütt, Hans-Joachim Kunst, Ingeborg Pabst. Marburg: Jonas Verlag für Kunst und Literatur, 1990, S. 28–47.
43. FORNER, Sean A. War Commemoration and the Republic in Crisis: Weimar Germany and the Neue Wache. *Central European History*, 2002, Vol. 35, No. 4, pp. 513–549.
44. FÖLLMER, Moritz. The Problem of National Solidarity in Interwar Germany. *German History*, 2005, Vol. 23, No. 2, pp. 202–231.
45. FRANKE, R[obert]. *Russische Verwüstungen und Greuel. Meine Fahrt durch Ostpreußens Ruinen*. 2., vermehrte Auflage. Danzig: A. W. Kafemann, [1917]. 23 S.

46. FRANKE, R[obert]. *Selbstgeschautes und Selbsterlebtes auf einer Fahrt durch Ostpreußens Ruinen*. Danzig: A. W. Kafemann, 1915. 24 S.
47. *Führer durch das Tannenberg-Denkmal. Festschrift zur Einweihung des Tannenberg-Denkmal am 18. September 1927*. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1927. 39+[2] S.
48. *Führerplan Königsberg Pr. M 1:15000*. [Hg.] Stadtbauamt.-Verm. Abt. Berlin: Gisaldruck v. Bogdan Gisevius, 1926.
49. GAUSE, Fritz. *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen*. Bd. III: *Vom Ersten Weltkrieg bis zum Untergang Königsbergs*. 2. Aufl. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996. xii+352+[18] S.
50. Gedenkfeier der Schlacht bei Tannenberg. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1920 03 26, Nr. 146
51. Gedenkfeier für die im Weltkrieg Gefallenen. *Memeler Dampfboot*, 1925 11 20, Nr. 272.
52. Gedenktafelweihe in Christburg. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1922 10 25, Nr. 501
53. Gefallenengedächtnisfeier in der Synagoge. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1920 06 20, Nr. 285.
54. Den gefallenen Memelländern. *Memeler Dampfboot*, 1931 11 22, Nr. 273.
55. Gefallenen-Feier in Gumbinnen. *Der Schild*, 1927 12 11, Nr. 47, S. 364–365.
56. Geistliche Musikausführung in der Johanniskirche. *Memeler Dampfboot*, 1921 11 19, Nr. 271.
57. GERWARTH, Robert. The Past in Weimar History. *Contemporary European History*, 2006, Vol. 15, No. 1, pp. 1–22.
58. *Geschichte des 1. Ermländischen Infanterie-Regiments Nr. 150*. II. Teil (Aus Deutschlands großer Zeit. Heldentaten deutscher Regimenter, Bd. 68). Hg. von der Vereinigung der Offiziere des Regiments. Zeulenroda: Bernhard Sporn, 1935. 424 S.
59. Der gestrige Totensonntag [ir] Musikalische Gedächtnisfeier am Totensonntag. *Memeler Dampfboot*, 1927 11 22, Nr. 273.
60. GOLTZ, Anna von der. *Hindenburg: Power, Myth, and the Rise of the Nazis*. Oxford: Oxford University Press, 2009. xv+325 pp
61. GOTTBURG, Franz v. *Das Grenadier-Regiment Kronprinz (1. Ostpreußisches) Nr. 1 im Weltkrieg*. Bd. II: *Die Ereignisse von Anfang August 1916 bis zum Kriegsende* (Erinnerungsblätter deutscher Regimenter, Bd. 217). Berlin: Tradition Wilhelm Kolk, 1929. x+355 S.
62. GROSSE, Walther. *Führer über die ostpreußischen Schlachtfelder*. 3. erw. u. verb. Aufl. Königsberg: Ost-Europa-Verlag, 1939. viii+72+[2] S.
63. GROSSE, Walther. *Ostpreußische Schlachtfelder und Heldengräber*. Iß: *Wanderführer durch Ostpreußen* (DJH-Wanderführer, Bd. 2). Hg. vom Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen, bearb. durch den Landesverband Ostpreußen DJH. Berlin: Limpert, 1936, S. 39–43.
64. GRUHLICH, Rainer. *Geschichtspolitik im Zeichen des Zusammenbruchs. Die Deutsche Nationalversammlung 1919/20. Revolution – Reich – Nation*. Düsseldorf: Droste, 2012. 475 S.
65. GRUNDMANN, Friedrich. *Elbinger Heimatbuch. Geschichte und Geschichten vom Elbingfluß*. 2. Aufl. Münster: Truso-Verlag, 1999. 160 S.

66. Die Grundsteinlegung des Tannenberg-Nationaldenkmals. *Memeler Dampfboot*, 1924 09 02, Nr. 206.
67. Gumbinnen. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1922 09 24, Nr. 449.
68. Gumbinnen. *Stadt und Land. Bilddokumentation eines ostpreußischen Landkreises, 1900–1982*. Bd. I. Zusammengestellt von Herbert Sticklies, Dietrich Goldbeck. Bielefeldt: Kreisgemeinschaft Gumbinnen in der Landsmannschaft Ostpreußen, 1985. xxv+480 S.
69. HAHN, Hans-Joachim. Der Erste Weltkrieg als Gründungsmythos nationalsozialistischer Weltanschauung. *Iš: Deutsche Gründungsmythen* (Jahrbuch Literatur und Politik, Bd. 2). Hg. Matteo Galli, Heinz-Peter Preußner. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2008, S. 51–62.
70. HEILBRONN, S. Tannenberg und — — —. *Der Schild*, 1927 10 10, Nr. 41, S. 314.
71. HEINEMANN, Ulrich. *Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 59). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. 362 S.
72. HEYNEL, Charlotte. *Touristen an der Front. Das Kriegserlebnis 1914–1918 als Reiseerfahrung in zeitgenössischen Reiseberichten* (Literatur-Kultur-Medien, Bd. 7). Berlin: LIT Verlag, 2007. 410 S.
73. Die Heldenehrung im Hindenburg-Hain in Memel. *Memeler Dampfboot*, 1938 11 22, Nr. 272.
74. [Skelbimas] Helden-Gedenkfeier. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 02 19, Nr. 84.
75. Heldengedenkfeier. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 02 22, Nr. 89.
76. Heldengedenkfeier. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 03 15, Nr. 126.
77. Heldengedenkfeier in der Schloßkirche. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 02 25, Nr. 93.
78. Heldengedenkfeier in der Tilsiter Synagoge. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1922 11 10, Nr. 530.
79. Helden-Gedenkfeier. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 05 27, Nr. 245.
80. HILBIG, Henrik. *Das Reichsehrenmal bei Bad Berka. Entstehung und Entwicklung eines Denkmalprojekts der Weimarer Republik* (Schriftenreihe Architekturtheorie und empirische Wohnforschung, Bd. 1). Aachen: Shaker Verlag, 2006. 438 S.
81. Hindenburg-Platz, Johannes Schirrmann-Platz und Stadtrat Suhr-Straße. *Memeler Dampfboot*, 1938 12 28, Nr. 302.
82. HOEGEN, Jesko von. *Der Held von Tannenberg: Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2007. xii+475 S.
83. HOEPEL, Otto. *Führer über die Gedenkstätten des Weltkrieges um Lyck*. Lyck: Städtisches Verkehrsamt, [1939]. 56 S.
84. HÜPPAUF, Bern. Schlachtenmythen und die Kontruktion des „Neuen Menschen“. *Iš: Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch... Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs* (Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte – Neue Folge, Bd. 1). Hg. Gerhard Hirschfeld und Gerd Krumeich in Verbindung mit Irina Renz. Essen: Klartext-Verlag, 1993, S. 43–84.
85. JAHN, Ernst. Der MSV während und nach dem ersten Weltkrieg [interaktyvus], [žiūrėta 2009 10 12]. Prieiga per internetą: <<http://sc-rhe.de/geschichte/memels3.html>>.

86. JEISMANN, Michael; WESTHEIDER, Rolf. Wofür stirbt der Bürger? Nationaler Totenkult und Staatsbürgertum in Deutschland und Frankreich seit der Französischen Revolution. In: *Politischer Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne*. Hg. Reinhart Koselleck, Michael Jeismann. München: Wilhelm Fink, 1994, S. 23–50.
87. KAHNS, Hans. *Das Reichsehrenmal Tannenberg*. Königsberg: Gräfe und Unzer, [1937]. 36 S.
88. KAISER, Alexandra. *Von Helden und Opfern. Eine Geschichte des Volkstrauertags* (Campus Historische Studien, Bd. 56). Frankfurt a. M., New York, NY: Campus, 2010. 461 S.
89. KARCZEWSKI, Maciej. Wojenna geneza giżyckiego muzeum. In: *Dziedzictwo Wielkiej Wojny w krajobrazie powiatu giżyckiego*. Red. Robert Kempa. Giżycko: Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, 2015, s. 51–67.
90. KIESEL, Helmuth. Schriftstellerkorrespondenzen im „Dritten Reich“. In: *Realität als Herausforderung: Literatur in ihren konkreten historischen Kontexten. Festschrift für Wilhelm Kühlmann zum 65. Geburtstag*. Hg. Ralf Bogner, Ralf Georg Czapla, Robert Seidel, Christian von Zimmermann. Berlin, New York, NY: De Gruyter, 2011, S. 499–510.
91. KIRRINNIS, Herbert. Ehrenbürger der Stadt Tilsit. 3. Teil. *Tilsiter Rundbriefe*, 1975/76, Nr. 5, S. 14–16.
92. Königsberg im Jahre 1921. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1921 12 31, Nr. 612.
93. KOSSERT, Andreas. *Ostpreussen. Geschichte und Mythos*. 3. Aufl. München: Pantheon, 2008. 447 S.
94. KOSSERT, Andreas. Tannenberg 1914. Ein ostpreußischer Mythos und seine politische Dimension. In: *Mare Balticum. Begegnungen zu Heimat, Geschichte, Kultur an der Ostsee* (Colloquia Baltica, 1). Hg. Dietmar Albrecht. München: Martin Meidenbauer, 2005, S. 87–97.
95. Kriegergedenkstätte im Max-Aschmann-Park. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1921 11 05, Nr. 520.
96. Kriegerverein Memel. *Memeler Dampfboot*, 1922 03 21, Nr. 68.
97. Kriegsgedenkfeier der Königsberger Turnerschaft. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 04 17, Nr. 182.
98. KRUMEICH, Gerd. Langemarck. In: *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. III. Hg. Etienne François, Hagen Schulze. München: C. H. Beck, 2001, S. 292–309.
99. KUHLMAN, Erika. *Reconstructing Patriarchy after the Great War. Women, Gender, and Postwar Reconciliation between Nations*. Houndmills-Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. xiv+246 pp.
100. Das Künstlermal auf der Niddener Düne. *Memeler Dampfboot*, 1925 07 28, Nr. 174.
101. LANDAU, Paul. *Ostpreußische Wanderungen. Bilder aus Krieg und Frieden*. Berlin: Reichsverlag Hermann Kalkoff, 1916. 134+[32] S.
102. LANDAU, Paul. *Ostpreußische Wanderungen. Bilder aus Krieg und Frieden*. 2., verm. Aufl. Berlin: Reichsverlag Hermann Kalkoff, 1917. 212+[2] S.
103. Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1926 05 31, Nr. 22, S. 175.
104. Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1929 11 29, Nr. 49, S. 391.
105. Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1930 06 26, Nr. 12, S. 95.

106. Landesverband Ost / Westpreußen. *Der Schild*, 1931 06 25, Nr. 12, S. 97.
107. Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 05 02, Nr. 17, S. 135.
108. Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 08 22, Nr. 34, S. 262–263.
109. Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 08 29, Nr. 35, S. 271.
110. Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 09 05, Nr. 36, S. 279.
111. Landesverband Ost- und Westpreußen. *Der Schild*, 1927 09 12, Nr. 37/38, S. 291.
112. *Der Langemarck-Mythos in Dichtung und Unterricht*. Hg. Reinhard Dithmar, Berlin: Hermann Luchterhand, 1992. 42+250 S.
113. LEHNERT, Richard. Zehn Jahre vaterländische Gedenkhalle in Lötzen. *Lötzener Zeitung*, 1926 02 17.
114. LIEDTKE, [Leo]. *Das Füsilier-Regiment Graf Roon (Ostpreußisches) Nr. 33 im Weltkriege 1914/1918* (Deutsche Tat im Weltkrieg 1914/1918. Geschichten der Kämpfe deutscher Truppen, Bd. 26). Berlin: Bernard & Graefe, 1935. 486+[15] S.
115. LLOYD, David W. *Battlefield Tourism. Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939*. Oxford, New York, NY: Berg, 1998. xi+251 pp.
116. LÖ[WENSTEIN, Leo]. Tannenberg und eine nicht gehaltene Predigt. *Der Schild*, 1927 09 19, Nr. 39, S. 297–298.
117. LÜTGEMEIER-DAVIN, Reinhold. Basismobilisierung gegen den Krieg: Die Nie-wieder-Krieg-Bewegung in der Weimarer Republik. *Iš: Pazifismus in der Weimarer Republik. Beiträge zur historischen Friedensforschung*. Hg. Karl Holl, Wolfram Wette. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1981, S. 47–76.
118. LÜTGEMEIER-DAVIN, Reinhold. *Pazifismus zwischen Kooperation und Konfrontation. Das deutsche Friedenskartell in der Weimarer Republik*. Köln: Pahl-Rugenstein, 1982. 542 S.
119. MASCHKE, Erich. Die Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. *Iš: Tannenberg. Deutsches Schicksal – Deutsche Aufgabe*. Hg. vom Kuratorium für das Reichsehrenmal Tannenberg. Oldenburg i. O., Berlin: Gerhard Stalling Verlagsbuchhandlung, 1939, S. 197–224.
120. MEISSNER, Andrea. *Die Nationalisierung der Volksschule. Geschichtspolitik im Niederen Schulwesen Preußens und des deutschsprachigen Österreich, 1866 bis 1933/38*. Berlin: Duncker & Humblot, 2009. 558 S.
121. Das memelländische Ehrenmal. *Memeler Dampfboot*, 1931 02 21, Nr. 44.
122. MICK, Christoph. Der vergessene Krieg – Die schwierige Erinnerung an den Ersten Weltkrieg in Osteuropa. *Iš: Der Weltkrieg 1914–1918. Ereignis und Erinnerung*. Im Auftrag des Deutschen Historischen Museums hg. von Rainer Rother. Berlin: Deutsches Historisches Museum; Edition Minerva, 2004, S. 74–81.
123. MIELERT, Fritz. *Ostpreußen nebst dem Memelgebiet und der Freien Stadt Danzig* (Monographien zur Erdkunde, 35). Bielefeld, Leipzig: Verhagen & Klasing, 1926. iv+163+[11] S.
124. MOSSE, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1990. vi+264 pp.

125. Moskowitersaal historische Erinnerungsstätte. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1929 06 18, Nr. 279
126. *Namslauer Stadtblatt*, 1924 08 06, Nr. 106, S. 2.
127. Osterode. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1926 03 11, Nr. 118.
128. *Ostpreußen*. Hg. Paul Stettiner. 3., erw. Aufl. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1926. 208 S.
129. *Ostpreußen* (Grieben Grenzlandführer für die wandernde Jugend). Hg. Fritz Taeuber. Berlin: Grieben-Verlag Albert Goldschmidt, 1931. 134 S.
130. *Ostpreussen, Danzig, Memelgebiet* (Meyers Reisebücher). 2. Aufl. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1934. xlv+192+8+[16] S.
131. Ostpreußische Dokumente. *Der Schild*, 1927 10 10, Nr. 41, S. 315–316.
132. Paskelbimas, 1933 06 28. *Klaipėdos Krašto Waldžios Žinios*, 1933 07 04, Nr. 74, p. 609.
133. PLICKERT, Heinrich. *Das 2. Ermländische Infanterie-Regiment Nr. 151 im Weltkriege* (Erinnerungsblätter deutscher Regimenter, Bd. 151). Oldenburg i. O., Berlin: Gerhard Stalling, 1929. 341+[37]+23 S.
134. *Politische Identität und nationale Gedenktage. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*. Hg. Detlef Lehnert, Klaus Megerle. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989. 308 S.
135. Pr. Eylau. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1921 10 27, Nr. 504.
136. ROHRER, Christian. *Nationalsozialistische Macht in Ostpreußen* (Colloquia Baltica, 7/8). München: Martin Meidenbauer, 2006. 673 S.
137. ROTGIESSER, Richard. *Aus dem zerstörten Masuren*. Hg. [J.] Busse. Berlin: Ludwig, [1916]. 8+32 Bl.
138. SAEHRENDT, Christian. Der Stellungskrieg der Denkmäler. Kriegerdenkmäler als Medium politischer Konflikte in Berlin. Iš: *Der Erste Weltkrieg in der populären Erinnerungskultur* (Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte – Neue Folge, Bd. 22). Hg. Barbara Korte, Sylvia Paetschek, Wolfgang Hochbruck. Essen: Klartext, 2008, S. 73–86.
139. SAEHRENDT, Christian. *Der Stellungskrieg der Denkmäler: Kriegerdenkmäler im Berlin der Zwischenkriegszeit (1919–1939)*. Bonn: J. H. W. Dietz Nachf., 2004. 205 S.
140. SAFRONOVAS, Vasilijus. Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste. Iš: *Daugiareikšmės tapatybės tarpurdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIII). Sud. Vasilijus Safronovas, Nijolė Strakauskaitė, Lina Motuzienė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011, p. 31–68.
141. SAFRONOVAS, Vasilijus. *The Creation of National Spaces in a Pluricultural Region: The Case of Prussian Lithuania*. Boston, MA: Academic Studies Press, 2016. xii+450 pp.
142. SAFRONOVAS, Vasilijus. Funktionale Ähnlichkeiten und Unterschiede der Erinnerungskulturen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in Städten an der Peripherie und im Zentrum. Memel im Vergleich mit Berlin und Königsberg. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2014, Jhg. 63, Hf. 2, S. 214–248.

143. SAFRONOVAS, Vasilijus. *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel / Klaipėda im 20. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 20). Wiesbaden: Harrassowitz, 2015. 342 S.
144. SAFRONOVAS, Vasilijus. „Memelenderių“ daryba, arba ideologinis 1939 m. Klaipėdos krašto aneksijos parengimas. Iš: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXI). Sud. Silva Pocyte. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010, p. 32–68.
145. SCHALLENBERGER, Horst. *Untersuchungen zum Geschichtsbild der Wilhelminischen Ära und der Weimarer Zeit. Eine vergleichende Schulbuchanalyse deutscher Schulgeschichtsbücher aus der Zeit von 1888 bis 1933*. Rattlingen bei Düsseldorf: A. Henn, 1964. 262 S.
146. SCHEIBERT, Helmut. Anziehungspunkt in historischer Umgebung. *Das Ostpreußenblatt*, 1992 09 26, Folge 39, S. 10.
147. SCHELLACK, Fritz. *Nationalfeiertage in Deutschland von 1871 bis 1945* (Europäische Hochschulschriften: Reihe 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, Bd. 415). Frankfurt/M., Bern, New York, Paris: Peter Lang, 1990. xiii+424 S.
148. SCHENK, Frithjof Benjamin. Tannenberg/Grunwald. Iš: *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. I. Hg. Etienne François, Hagen Schulze. München: C. H. Beck, 2001, S. 438–454.
149. SCHLENTHER, Paul. *Zwischen Lindau und Memel während des Krieges* (Sammlung von Schriften zur Zeitgeschichte, Bd. 11). Berlin: E. Fischer, 1916. 135 S.
150. SCHOTT, Richard. *Ostpreussen und sein Hindenburg: vaterländisches Schauspiel aus der Geschichte der Ostmark*. Berlin: Eiko-Film-Gesellschaft, [1917]. 15 S.
151. SEMBRITZKI, Johannes; BITTENS, Artur. *Geschichte des Kreises Heydekrug*. Memel: F. W. Siebert, 1920. vi+373 S.
152. Der Sonntag der Toten. *Memeler Dampfboot*, 1928 11 27, Nr. 279.
153. *Stadt und Kreis Gumbinnen. Eine ostpreußische Dokumentation*. Zusammengestellt von Rudolf Grenz. Marburg/Lahn: Kreisgemeinschaft Gumbinnen in der Landsmannschaft Ostpreußen, 1971. xvi+927 S.
154. *Tannenberg 1914–1933. Ein Gedenkbuch für das deutsche Volk*. Berlin: Reimar Hobbing, [1933]. 56 S.
155. *Tannenberg. Deutsches Schicksal – Deutsche Aufgabe*. Hg. vom Kuratorium für das Reichsehnenmal Tannenberg. Oldenburg i. O., Berlin: Gerhard Stalling Verlagsbuchhandlung, 1939. 247+16 S.
156. [Skelbimas] Tannenberg-Feier. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1920 09 01, Nr. 409
157. Tannenberg-Gedenkfeier. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1920 07 22, Nr. 340.
158. *Das Tannenberg-National-Denkmal*. Eine Erläuterung von den Erbauern des Denkmals Reg.-Baumeister a. D. Walter und Johannes Krüger, Architekten B. D. A. Berlin-Charlottenburg: [s. n.], [s. a.]. 5 Bl.
159. TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin: Bauwesen, 1999. 254 S.
160. Die Toten-Gedenkfeier [ir] Bußtag-Konzert. *Memeler Dampfboot*, 1924 11 19, Nr. 273.

161. Totengedächtnisfeier. *Memeler Dampfboot*, 1921 11 22, Nr. 273.
162. Totensonntag. *Memeler Dampfboot*, 1921 11 20, Nr. 272.
163. Totenfestfeier der Kriegsbeschädigten. *Memeler Dampfboot*, 1924 11 25, Nr. 277.
164. TRABA, Robert. Der Friedhof im Kulturwandel. Ostpreußische Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg von 1915 bis 1995. IŠ: *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion* (Nordost-Archiv, Bd. VI/1997, Hf. 1). Hg. Sven Ekdahl. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997, S. 109–129.
165. TRABA, Robert. *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutschen Provinz: eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (Klio in Polen, Bd. 12). Osnabrück: fibre, 2010. 518 S.
166. TRABA, Robert. Próby państwowej monopolizacji pamięci: Tannenberg 1927 (–1935) – Grunwald 1960 [2000]. IŠ: TRABA, Robert. *Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci*. Olsztyn: Borussia, 2003, s. 163–178.
167. TRABA, Robert. Zapomniana wojna. Wydarzenia 1914–1918 w polskiej i niemieckiej pamięci zbiorowej. IŠ: TRABA, Robert. *Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci*. Olsztyn: Borussia, 2003, s. 155–162.
168. ULBRICH, Ant[on]. Kunstausstellung der Zurückgekehrten. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 03 03, Nr. 104.
169. *Unser Ostpreußen. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*. 1. Teil: *Bilder aus dem Weltkrieg. Anhang: Bilder aus Kurland und Führer durch die ostpreußischen Schlachtgebiete*. Hg. F[ranz] Swillus. 2. Aufl. Leipzig, Berlin: Julius Klinkhardt, 1918. viii+184+[17] S.
170. Urkunde, Memel, 1931 10 31. *Mažosios Lietuvos istorijos muziejus*, inv. Nr. 6620, JR-474.
171. Veranstaltungen am Sonntag. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1923 05 26, Nr. 121.
172. VOGELANG, Ernst. Aus der Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. IŠ: *Zwischen den Weltkriegen*. Teil II: *Kultur im Preußenlande der Jahre 1918 bis 1939*. Hg. Udo Arnold. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1987, S. 73–122.
173. Vom Sonntag. *Memeler Dampfboot*, 1925 11 24, Nr. 275.
174. Vom Totensonntag. *Memeler Dampfboot*, 1929 11 26, Nr. 277.
175. *Wanderführer durch Ostpreußen* (DJH-Wanderführer, Bd. 2). Hg. vom Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen, bearb. durch den Landesverband Ostpreußen DJH. Berlin: Limpert, 1936. 209 S.
176. WARNECKE, Hans. *Der Fremdenverkehr, seine volkswirtschaftliche Bedeutung und seine Regelung*. Inaugural-Dissertation. Halle a. S.: Buchdruckerei Wilhelm Hendrichs, 1921. 195 S.
177. WATSON, Alexander. “Unheard-of Brutality”: Russian Atrocities against Civilians in East Prussia, 1914–1915. *The Journal of Modern History*, 2014, Vol. 86, No. 4, pp. 780–825.
178. WELCH, David. *Germany, Propaganda and Total War, 1914–1918. The Sins of Omission*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2000. ix+355 S.
179. Wiederholung der Heldengedenkfeier. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 02 27, Nr. 97.

180. WINTER, Jay. *Sites of memory, sites of mourning: The Great War in European cultural history* (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, 1). Cambridge: Cambridge University Press, 1995. x+310 S.
181. WIPPERMANN, Wolfgang. Die Geschichte des „Reichsehrenmals Tannenberg“. Ein historisches Lehrstück. *Niemandsland. Zeitschrift zwischen der Kulturen*, 1987, Jhg. 1, Hf. 2, S. 58–69.
182. ZIEMANN, Benjamin. Die deutsche Nation und ihr zentraler Erinnerungsort. Das „Nationaldenkmal für die Gefallenen im Weltkrieg“ und die Idee des „Unbekannten Soldaten“ 1914–1935. Iš: *Krieg und Erinnerung: Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert* (Formen der Erinnerung, Bd. 4). Hg. Helmut Berding, Klaus Heller, Winfried Speitkamp. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000, S. 67–91.
183. Zu Ehren der Heimgekehrten und Gefallenen. *Königsberger Hartungsche Zeitung*, 1919 03 03, Nr. 104.
184. «Великая и забытая». *Материалы международной научно-практической конференции к 94 годовщине окончания Первой мировой войны 10–11 ноября 2012 года*. Ред.-сост. К. Пахалюк. Калининград-Гусев: [s. n.], 2013. 164+[12] с.
185. ГРЕБЕНКИН, Игорь; БЕЛОВА, Ирина. Первая мировая: великая «забытая» война. Iš: *Исторические исследования в России – III: Пятнадцать лет спустя*. Ред. Геннадий Бордюгов. Москва: АИРО–XXI, 2011, с. 183–211.
186. *История войн XX века в памятниках их участникам. Калининградская область и приграничные уезды Литовской Республики: каталог*. Сост. Е. Суздальцев, И. Некрылова, Н. Никитина, Л. Тимонен. Москва: НИИЦентр, 2009. 400 с.

Rendering of Meanings of the Great War in East Prussia and Memel Territory: Symbols, Practices and Rites

Vasilijus Safronovas

Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University, Herkaus Manto St. 84, LT-92294 Klaipėda, Lithuania,
e-mail: safronovas@gmail.com

The research for this paper was funded by the Research Council of Lithuania (Grant No. MIP-021/2015). It is part of a broader project *Remembrance of the First World War: A Comparative Analysis of Lithuania and East Prussia (before 1939)*.

Summary

As proved by previous studies, in East Prussia and Memel Territory (Klaipėda Region), even though they already belonged to two different states—Germany and Lithuania – in the interwar period, the Great War was remembered and interpreted, and became an important element of the regional identity. However, no attempts have so far been made to juxtapose the trends of rendering of the war-related meanings in both territories or to raise a question which specific part of their war experiences transformed into an actively communicated content. The paper analyses the activities of different political and social actors in giving a meaning to their own war experiences and organising the rites of remembrance for the fallen soldiers, as well as their efforts to use war-related sites of memory for the representation of East Prussia and the public consolidation. Given the activity of social groups in those areas and the conditions for its manifestation in different periods, three stages in the rendering of the war-related meanings can be identified: 1) the stage of the “heroes definition” and the formation of a heroic narrative about the military actions in East Prussia, with basically no conditions for the public manifestation of any alternatives; 2) the period after 1918 featuring public manifestation of a diversity of meanings attached to the war and war memories in a variety of forms: from personal or group mourning for the perished to the aspirations of preventing the war heroism from sinking into oblivion; it was the period when, due to the “trauma of Versailles,” the possibility for the greater part of the public to abandon the system of categories formed in the first stage got complicated; 3) the stage of the nationalisation of the war memories or the subjugation of different war experiences to national unity, crowned by most brutal shapes in the years of the National Socialist dictatorship.

Įteikta / Received 2017 01 30
Priimta / Accepted 2017 06 09